

VU Research Portal

Joods Disneyland in een landschap zonder joden [Bespreking van: M. Meng (2011) Shattered Spaces. Encountering Jewish ruins in postwar Germany and Poland]

van der Laarse, R.

published in

Tijdschrift voor Geschiedenis
2012

DOI (link to publisher)

[10.5117/tvgesch2012.4.b21](https://doi.org/10.5117/tvgesch2012.4.b21)

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Laarse, R. (2012). Joods Disneyland in een landschap zonder joden [Bespreking van: M. Meng (2011) Shattered Spaces. Encountering Jewish ruins in postwar Germany and Poland]. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 124(4), 604-605. <https://doi.org/10.5117/tvgesch2012.4.b21>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

BOEKBESPREKINGEN

ALGEMEEN

- Frank Ankersmit, *Meaning, truth, and reference in historical representation* 572
- Herman Paul, *Het moeras van de geschiedenis. Nederlandse debatten over historisme* 573
- Alexandra Lianeri ed., *The western time of ancient history. Historiographical encounters with the Greek and Roman pasts* 575
- Gie van den Berghe, *Kijken zonder zien. Omgaan met historische foto's* 576
- Jac Bosmans en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland;*
- Henk te Velde en Diederik Smit ed., *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* 578
- Marita Mathijssen ed., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* 580

OUDHEID

- Heinz Heinen ed., *Kindersklaven – Sklavenkinder. Schicksale zwischen Zuneigung und Ausbeutung in der Antike und im interkulturellen Vergleich* 582
- Claire Holleran, *Shopping in Ancient Rome. The retail trade in the Late Republic and the Principate* 583

MIDDELEEUWEN

- Jeroen F. Benders, *Een economische geschiedenis van Groningen. Stad en lande, 1200-1575* 585
- Steven Vanderputten en Brigitte Meijns ed., *Ecclesia in medio nationis. Reflections on the study of monasticism in the Central Middle Ages* 587

NIEUWE TIJD

- Eddy Verbaan, *De woonplaats van de faam. Grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek* 589
- Paul Brusse en Wijnand W. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside* 590
- Maximilian von Habsburg, *Catholic and protestant translations of the Imitatio Christi, 1425-1650. From Late Medieval classics to Early Modern bestsellers* 592
- Alexandra Walsham, *The Reformation of the landscape. Religion, identity, and memory in Early Modern Britain and Ireland* 593
- Jaap R. Bruijn e.a. ed., *De Ruyter. Dutch admiral* 595
- Roger Downing en Gijs Rommelse, *A fearful gentleman. Sir George Downing in The Hague, 1658-1672* 596

NIEUWSTE TIJD

- Keith Robbins ed., *The dynamics of religious reform in Northern Europe, 1780-1920. Political and legal perspectives;* Joris van Eijnatten en Paula Yates ed., *The dynamics of religious reform in Northern Europe, 1780-1920. The churches* 598
- Diederick Slijkerman, *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid. De verhouding tussen koning, kabinet, kamer en kiezer, 1848-1905* 599
- Jeremy Black, *War and the cultural turn* 602

Bruno Benvindo en Evert Peeters, <i>Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010</i>	603
Michael Meng, <i>Shattered spaces. Encountering Jewish ruins in postwar Germany and Poland</i>	604
George Harinck en Gert van Klinken ed., <i>Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering</i>	606
Roel Hijink, <i>Voormalige concentratiekampen. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland</i>	607
Sarah B. Snyder, <i>Human rights activism and the end of the Cold War. A transnational history of the Helsinki Network</i>	609
Maarten W. van Boven en Paul Brood ed., <i>Tweehonderd jaar rechters</i>	610

Daarom is het een heel persoonlijk boek met een duidelijk programma. Het doel is de verdediging van het historisme. Daarnaast wil Ankersmit korte metten maken met allerlei taal filosofische en epistemologische debatten die volgens hem door de historicistische beschouwingwijze irrelevant zijn geworden. In geen van beide projecten heeft hij mij weten te overtuigen. Maar van zijn argumentatie heb ik veel geleerd.

Om te beginnen met het historisme. Dat, zegt Ankersmit, is 'basically correct' (p.1). Om dat nu, in het huidige tijdsgewricht, in te kunnen zien moet het historisme van Ranke en Humboldt wel ontdaan worden van zijn idealistische en romantische karakter. Het historisme moet hertaald worden in eigentijdse categorieën (p.28). Dat is mogelijk en het is ook de moeite waard, omdat het historisme de historische zienswijze *par excellence* is. Het geeft aan dat de aard van de dingen in hun geschiedenis ligt en dat dus alleen geschiedbeoefening zinnige antwoorden kan geven. Die claim voert Ankersmit ver door.

Voor historici is maar één zinnig uitgangspunt nodig: dat van het historisme. Dat behoeft verder geen betoog, zegt Ankersmit letterlijk (p.1).

Meer dingen staan voor hem buiten kijf. Transcendentale filosofie is ondergeschikt aan historisch denken; epistemologie (Kant *and all that*) is dood; taal filosofie is aan de grond gelopen. Historisme kan dat allemaal beter. Zo wordt Heidegger ingezet om de Kantiaanse transcendentale filosofische waarden de grond in te boren via diens notie van historiciteit. Vervolgens wordt Heidegger zelf afgeserveerd omdat zijn existentialisme sporen van abstracte filosofie vertoont en omdat hij een te beperkt begrip heeft van waar geschiedschrijvers het eigenlijk over hebben, namelijk over meer dan individuen alleen. Kortom, Heidegger heeft het historisme, de geschiedschrijving, niet goed begrepen. Want dat moet er even bij gezegd: historisme gaat niet over geschiedvorsching, maar over geschiedschrijving, over het geven van representaties. In die zin is historisme, geschiedschrijving dus, superieur aan filosofie. Geschiedschrijvers blazen met hun teksten, met hun narratio's, de geschiedenis leven in; zij hebben de adem van God (wat weer, merkwaardig genoeg verwijst naar een – toch filosofisch – Spinozistisch standpunt) (p.14).

Dit is allemaal wat kort door de bocht, maar ook

verfrissend. Veel eerbiedwaardige standpunten en tradities worden kortgesloten, door ze niet aan het woord te laten. Dat is wat onbevredigend, maar het werkt ook bevrijdend, omdat Ankersmit een aantal sleetse debatten gewoon niet nog eens wil gaan voeren. En hij zet deze verplichte figuren op vaak amusante en scherpzinnige wijze buiten haken. Vervolgens gaat hij echter die discussies toch weer aan. Dat maakt het betoog completer, maar ook minder frank en vrij. Waarom loopt Ankersmit uiteindelijk toch een aantal van die naar eigen zeggen afgetrapte paden af? Omdat het discours kennelijk zo in elkaar zit. En ook omdat hij nog wat appeltjes te schillen heeft met een aantal epistemologen en taal filosofen. Die

wraakzuchtige exercities zijn leerzaam en prikkelend. Ze leiden tot een nadere precisering van de superioriteit van de historiserende beschouwingwijze. Historisme keert zich tegen alle filosofie en epistemologie die uitgaat van universele, continue waarden en van vaststaande methoden. Het neemt ook afstand van geschiedvorsching in de

ALGEMEEN

Alles is historisch

Frank Ankersmit, Meaning, truth, and reference in historical representation (Universitaire Pers Leuven; Leuven 2012) 264 p., ill., €32,50 ISBN 9789058679147

zin van methodische descriptie en interpretatie. Dat is allemaal 'crude positivism', gestuurd door oppervlakkige noties van objectiviteit (p.63). Historisme stijgt daar boven uit; het produceert verbeelding, verhalen en betekenisgeving. Historische representatie is dus meeromvattend dan historische descriptie en geschiedkundige interpretatie (p.83) en ook breder dan refereren in taal filosofische zin. Het is completer en geeft zelfs een handelingsperspectief (p.99).

Die aanspraken worden uitgewerkt op het vlak van waarheidsbegrip, betekenisverlening, taligheid en ervaring. Waar kennistheorie of logica werkt met *propositional truth*, daar biedt geschiedschrijving ontologische waarheid. Representatie openbaart de wereld (p.109). Betekenisverlening in epistemologische zin beperkt zich tot analyses van intentioneel gedrag. Representationele betekenisverlening is daaraan superieur; zij geeft zinvolle duiding. Het valt niet goed uit te leggen waarom dat zo is of hoe dat kan. En dat hoeft ook niet volgens Ankersmit, we weten gewoon dat het zo is (p.139). Vergelijkbaar is zijn evaluatie van de *linguistic turn*. Natuurlijk maken geschiedschrijvers talige constructies als ze historische representaties geven (p.214). Hayden White beweerde terecht dat wat we kregen voorgeschoteld door geschiedschrijvers tekst was en niets meer dan dat. We kunnen

niet door de tekst heen een blik werpen op de historische werkelijkheid daarachter (p.197).

Maar die constructivistische opvatting kan (mag?) volgens Ankersmit niet het laatste woord krijgen, omdat ze de dimensie van echte ervaring en emotie mist (p.176). Praktiserende historici hebben ook altijd zelf gedacht dat ze iets anders deden dan alleen maar construeren (p.192). Hoewel ze zich ervan bewust waren dat zij een voorstelling van zaken gaven, meenden ze wel degelijk dat die voorstelling ook toegang gaf tot de realiteit daarachter (p.195). Dat is wat Ranke, Fustel de Coulanges en al die andere geschiedschrijvers dachten dat ze deden. En Ankersmit heeft de neiging ze gelijk te geven. Het werkelijkheidsgehalte van de historische representatie stijgt zodoende uit boven dat van de filosofische abstracties, waarin de band tussen theorie en werkelijkheid opgegeven wordt. Dat respect voor de praktiserende geschiedschrijvers is opmerkelijk en ook sympathiek, waarbij wel bedacht moet worden dat deze waardering zich dus niet uitstrekt tot de archiefvraaiers en geschiedvorsers, die zichzelf vaak als de échte praktijkmensen zien.

Helaas is het argument dat de geschiedschrijvers gelijk zouden hebben omdat ze toch zelf wel het beste zullen weten wat ze aan het doen zijn, niet overtuigend. Dat geldt ook voor de these van de superioriteit van de

historistische zienswijze als zodanig. De argumentatie daarvoor berust op een smalle basis. Een belangrijke component van de historische productie is de door de Verlichting en de sociale wetenschappen geïnspireerde geschiedschrijving. Ankersmit wijdt daar ook een paar beleefde woorden aan. Maar het is volgens hem niet het echte werk. Dat is de politieke geschiedenis, die het verhaal over het echte leven geeft. Ook daarin had Ranke volgens hem gelijk. Dat doet erg aan het oude historisme denken. Voor Ankersmit is er ook eigenlijk geen crisis van het historisme geweest. Het is alleen verkeerd begrepen. Maar zijn vertaling in moderne bewoordingen neemt een aantal van de problemen van het historisme niet zomaar weg. Die zijn verbonden met de historische context van het historisme in Pruisen, in Duitsland en in de rest van het nationalistische Europa. Volgens Ankersmits eigen definitie van historisme zou juist de aandacht uit moeten gaan naar die concrete aspecten in plaats van naar de abstracte, zingevende politieke ideeën, die hij als de 'navel van de geschiedenis' ziet. Misschien is hij toch meer filosoof gebleven dan hij toe wil geven.

Ed Jonker

Universiteit Utrecht

Het moeras van de geschiedenis uit de titel is de historistische denkwijze zelf. Dat geeft al direct aan dat het historisme negatieve reacties op kan roepen. Het is niet alleen een betwist begrip, maar voor velen vooral ook een verdacht begrip. Die vaststelling is voor historici toch verrassend. Wij kennen natuurlijk de geijkte bezwaren tegen het historisme. Het was (is?) cultureel gesproken te elitair, politiek te nationalistisch, epistemologisch te naïef en ethisch te relativiserend. Toch houden veel historici er – tegen beter weten in – aan vast dat het begrijpen van het verleden een mooi doel is en dat hermeneutiek en het opschorten van waardeoordelen daarbij behulpzaam zijn. Academische geschiedkundigen zijn voorzichtig, gelouterde historisten geworden. Overigens net als de auteur van *Het moeras* zelf, die op pagina 9 zegt dat hij het historisme wil laten

ALGEMEEN

Hoogmoed van het historisme?

*Herman Paul, Het moeras van de geschiedenis.
Nederlandse debatten over historisme
(Bert Bakker; Amsterdam 2012) 334 p., €29,95
ISBN 9789035135789*

zien zoals het toen beleefd werd, zonder politieke, religieuze of filosofische oordelen te vellen. Terwijl uit het boek zelf blijkt dat dit Rankeaanse ideaal op tal van bezwaren stuit.

Die wat schizofrene houding van historici tref je minder aan bij theologen. Zij zijn bij hun historismekritiek voluit op het orgel gegaan. En daar gaat dit boek in hoofdzaak over.

Aan de orde zijn theologische debatten over de historisering van ethiek en geloof. Over welk historisme hebben we het dan? Herman Paul onderscheidt verschillende opvattingen van historisme. Er is ten eerste het historisme als vormend paradigma voor de geschiedwetenschap. Dat is het historisme waar historici nog steeds op gesteld zijn. De tweede vorm is het historisme als een filosofie van progressieve ontwikkeling, door anderen wel aangeduid als post-Verlichtingsgeschiedschrijving, waarin de eigen

natie een mooie toekomst voorspeld wordt. De derde variant is die van het historisme als relativering van absolute waarden. Die vorm heeft voeding gegeven aan een 'antihistoristische revolutie' bij theologen en filosofen, die het historisme afwijzen omdat dit ethische en religieuze richtsnoeren zou ondergraven.

Pauls discussianten, vooral theologen dus, hebben het gemunt op die derde vorm, op het moeras, op de relativering van absolute waarden. Daartoe bekennen zij zich tot de antihistoristische traditie. Het gaat dus over historisme als *Weltanschauung* of levensfilosofie in zijn overrijpe vorm. Over historisme in crisis(tijd) en over de theologische worsteling daarmee. Die problematiek is natuurlijk ook voor historici en voor allerlei andere denkers van centraal belang. Er is ook een reprise van dit debat rond de ethische wende van het postmodernisme, waar Paul aan het eind (erg) kort op wijst.

De keuze voor theologische debatten is in zoverre verfrissend, dat Paul terecht laat zien dat historisering niet alleen iets van en voor historici is. De keuze om rond 1900 te beginnen ligt, gezien zijn moerasprobleemstelling, voor de hand. Dat geldt minder voor het gekozen eindpunt. In 1970 zouden de debatten voorbij zijn. Dat lijkt me niet. Postmodernisme, narrativisme en representatietheorieën hebben historisering en relativering, nu contextualisering en deconstructie genoemd, weer op de kaart gezet. De afbakening bij 1970 valt eerder praktisch te rechtvaardigen.

Minder overtuigend acht ik de keuze voor denkers van de tweede garnituur. Natuurlijk kun je zo proberen een beeld te krijgen van de intellectuele cultuur rond een dominant thema. Die mixage van antropologie en ideeëngeschiedenis staat bekend als begripsgeschiedenis. In dit geval blijft toch het accent sterk liggen op academische debatten tussen geleerde deelnemers. En bij een dergelijke intellectuele geschiedenis zijn de bijdragen van de eerste garnituur toch boeiender. Het wordt eigenlijk pas interessant als Ernst Troeltsch en Karl Barth langskomen in Groningen, zoals in hoofdstuk 3 gebeurt.

Dat gezegd zijnde, geeft Paul een helder beeld van het debat onder Nederlandse theologen. Er bestaat onder hen veel wantrouwen tegen historiserende beschouwingswijzen. Dat is begrijpelijk, want al vanaf Schleiermacher heeft de hermeneutiek gezorgd voor afkalving van absolute waarheidsaanspraken. Historisme staat van nature op gespannen voet met transcendentie, openbaring en 'verticaliteit'. Het beschouwt deze noties als belangwekkende cultuuruitingen, zonder ze daarmee ook te onderschrijven. Historisme is horizontaal gericht, zoekt naar verklaringen uit menselijke, culturele drijfveren.

Daar moeten de (steile) protestanten en de wat geborneerde katholieken die Paul beschrijft niets van hebben. Zij zoeken hun heil bij de antihistorische traditie met als aartsvader Friedrich Nietzsche. Die is voor deze theologen wat lastig te hanteren. Fichte en Hegel bieden al meer soelaas en twintigste-eeuwse denkers als Karl Barth, Oswald Spengler, Carl Schmitt, Ernst Jünger en Martin Heidegger blijken heel bruikbaar voor een rehabilitatie van filosofische, theologische en esthetische denkwijzen. Met zulke vijanden begin je trouwens als lezer vanzelf weer sympathie voor het historisme te koesteren.

Paul beschrijft levendig de debatten in de theologische faculteiten van Groningen, Leiden en aan de Vrije Universiteit. Overal werd afstand genomen van Troeltsch' poging om absolute waarden alsnog historisch te grondvesten. Barth, met zijn radicale begrip van verticale openbaring, was de held van de theologische revolutie. Historisme werd beschouwd als een intellectuele zonde; aan de VU heerste een ware smetvrees voor deze historische ziekte. Paul voert ons hier vaardig door het theologische landschap.

Dat geldt minder voor het Nederlandse politieke discours. Het hoofdstuk over het gebruik van historisme in de politieke arena bevat eigenlijk voornamelijk strooi-goed. In debatten over de Friese beweging, rond de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië en over het behoud van de verzuilde VARA valt het H-woord wel eens. Maar het kan dan van alles betekenen; het is een soort containerbegrip zonder enige inhoud. En de enige antihistorische theoreticus van belang, Karl Popper, wordt door Paul van weinig belang geacht voor de PvdA, omdat hij te anti-ideologisch zou zijn. Dat is vreemd, want Poppers leerstukken over de stuksgewijze sociale bouwkunde en het anticommunisme van de open samenleving zaten in de genen van de Doorbraak en Den Uyl.

En de historici? Zij hebben het in deze periode toch voornamelijk over historisme in de eerste betekenis van het woord, over de historische methode. Zij erkennen wel de ethische dilemma's, maar proberen hardnekkig het historisme te sauveren, door het te combineren met actuele, richtinggevende stromingen. Jan Romein met de 'hogere objectiviteit' van het marxisme; Pieter Geyl met het open en onideologische liberalisme (daarbij leunend op Popper). Maarten Brands is zeer kritisch over het reëel bestaande historisme, maar hij historiseert het en maakt het daarmee tot iets onschadelijks. Zodoende wordt het historisme teruggebracht tot een interessant paradigma, zoals Frank Ankersmit dat later ook zou doen. Paul acht die historisering kortzichtig, hij spreekt van historiografische deficiëntie. Hij leent van Ernst Kossmann de

term ‘hoogmoed van het historisme’: alle denken wordt door historici tot geschiedkunde gereduceerd. In plaats hiervan wil Herman Paul dat we ook naar anderen luisteren. Volgens hem houden de theologen ons hier een waarschuwende spiegel voor. In het eerste heeft hij gelijk.

Historisering stelt ons voor wezenlijke problemen. Maar of de theologen ons op dit punt verder brengen?

Ed Jonker

Universiteit Utrecht

Ondanks de aanwezigheid van een uitvoerige inleiding

en van maar liefst twee woorden, blijft het de lezer die de lectuur van deze bundel heeft volbracht onduidelijk wat nu eigenlijk het behandelde hoofdthema is. Misschien is dat er gewoon niet: redactrice Alexandra Lianeri geeft zelf volmondig toe dat men in deze publicatie te maken heeft met de uitwerking van ‘a semi-formed idea’. Duidelijk is in ieder geval dat tijd en concepties van tijd een grote rol in de meeste opstellen spelen. Het lijkt in deze bijdragen, die zijn geschreven in de schaduw van het oeuvre van Arnaldo Momigliano en Reinhart Koselleck, uiteindelijk vooral om drie onderwerpen te gaan. Het eerste en meest bevattelijke onderwerp is de aard van de klassieke – Griekse en Romeinse – geschiedschrijving en de plaats van die geschiedschrijving in de ontwikkeling van de westerse historiografie. Een tweede lijn die door het boek loopt betreft de tijdsconcepties die ten grondslag liggen aan de klassieke en de moderne geschiedschrijving. Het derde – zij het wat minder prominent aanwezige – onderwerp waar veel van de auteurs in geïnteresseerd zijn is de manier waarop de verhouding tussen ouden en modernen in de loop der tijden (historiografisch) is geconstrueerd. Deze onderwerpen lopen in de bundel voortdurend en vaak op een voor de lezer hoogst verwarrende wijze door elkaar. Die verwarring wordt nog vergroot door het nodeloze en afschrikwekkende jargon waarin veel van het gepresenteerde is gesteld, te beginnen met de inleiding van Lianeri zelf. Desalniettemin bevat dit boek, dat als geheel geen overtuigende indruk maakt, een aantal hoogst belangwekkende individuele bijdragen van eminente geleerden.

Wie wel eens een blik werpt in moderne overzichten van de ontwikkeling van de westerse geschiedschrijving, weet hoezeer de meningen over de plaats en betekenis van de klassieke historiografie uiteenlopen. In zijn bekende *Annalists and historians* (oorspronkelijk versche-

ALGEMEEN

Hora ruit, tempus fluit

Alexandra Lianeri ed., The western time of ancient history. Historiographical encounters with the Greek and Roman pasts (Cambridge University Press; Cambridge 2011) 356 p., €81,20 ISBN 9780521883139

nen in 1977) bijvoorbeeld, liet de erudiete Denys Hay zich met grote minachting uit over de klassieke geschiedschrijvers. Hun werk, zo benadrukte hij, had vrijwel niets te maken met wat we tegenwoordig onder geschiedschrijving verstaan. Het was literair en politiek in plaats van wetenschappelijk, ging uit van een ahistorische

conceptie van een onveranderlijke menselijke natuur, en was over het algemeen eigenlijk volkomen oninteressant. Waar de Grieken nog enige verdiensten hadden, daar waren de Romeinse geschiedschrijvers toch echt ‘a poor lot’, waar de jonge Hay kennelijk reeds op school van had leren walgen: ‘We were not told at school why we should read them because our teachers themselves had forgotten’. Geheel anders werden de Griekse en Romeinse historici bekeken in het recentere overzicht van J.W. Burrow. In zijn uitstekende *A history of histories* uit 2007 besteedde hij opmerkelijk genoeg vele malen meer aandacht aan de klassieke geschiedschrijving dan aan die van de twintigste eeuw. Burrow concludeerde dat de klassieke historiografie van een grote complexiteit was, dat het onzin is om te beweren dat de klassiek historici ahistorisch waren en ten slotte dat het werk van de besten nog steeds ‘highly rewarding to read’ is. Ook de bijdragen aan de hier besproken bundel brengen dit debat niet tot een definitieve oplossing, alleen al vanwege het feit dat ondanks de weidse titel van het boek eigenlijk alleen het werk van Herodotus, Thucydides en – merkwaardig genoeg – Sulpicius Severus uitgebreid aan de orde komt. Naar een analyse van de geschiedschrijving van bijvoorbeeld Polybius, Livius, Tacitus of Sallustius zoekt men tevergeefs. Op basis van dit beperkte materiaal wordt in het boek een middenweg bewandeld. Enerzijds erkennen vrijwel alle auteurs dat er een diepe kloof gaapt tussen het historisch besef en de geschiedschrijving van de oudheid en van de moderne tijd, anderzijds wordt de klassieke historiografie niet, zoals bij Hay het geval was, tot een

karikatuur gereduceerd. Ook wordt er, bijvoorbeeld door Neville Morley, op gewezen dat de moderne historistische weigering de klassieke vraag naar het instrumentele nut van de geschiedschrijving te beantwoorden op een flinterdunne fundering rust.

Wellicht de belangrijkste en meest abstracte vraag die in deze bundel wordt gesteld is die naar de aard van het tijdsbesef in de oude en de moderne omgang met het verleden. Dit is een thema waar de laatste decennia buitengewoon veel belangstelling voor is ontstaan. Van fundamentele betekenis daarbij is het werk van Reinhart Koselleck geweest, die een duidelijke breuk in het westerse tijdsbesef constateerde in de periode tussen ca. 1750 en ca. 1850: door de snel openvolgende maatschappelijke en politieke veranderingen in dat tijdvak verloor het verleden zijn vanzelfsprekende gezag en richtte de aandacht zich in toenemende mate op de toekomst. Een soortgelijke these is onlangs geformuleerd door Peter Fritzsche in zijn door het werk van Koselleck geïnspireerde *Stranded in the present. Modern time and the melancholy of history* uit 2004. Ook de Fransman François Hartog heeft een warme belangstelling voor deze thematiek. In zijn bijdrage aan deze bundel, getiteld 'Time's authority', vat hij nog eens kort samen wat hij de laatste jaren al verschillende malen in het Frans heeft uiteengezet. Met

een wat pijnlijk aandoend simplisme herhaalt hij keer op keer dat er drie verschillende 'régimes d'historicité' bestaan: vanaf de oudheid tot het einde van de achttiende eeuw keek iedereen naar het verleden als bron van gezag; daarna werd dat de toekomst, en sinds kort zijn we conceptueel opgesloten geraakt in het oneindige postmoderne heden. Misschien wel het aardigste aspect van deze bundel is dat veel andere auteurs hun uiterste best doen om te laten zien dat de werkelijkheid aanzienlijk gecompliceerder was dan dit schema van Hartog suggereert. Zo betoogt Peter Burke overtuigend dat er zulke grote verschillen binnen de vroegmoderne opvattingen over historische exemplariteit bestonden dat er niet over één enkel 'régime d'historicité' voor het einde van de achttiende eeuw kan worden gesproken. Anderen, zoals Giovanna Ceserani, tonen aan dat de ontwikkeling van de geschiedschrijving over de klassieke oudheid al ver voor de late achttiende eeuw ingrijpende veranderingen onderging en dat dus ook daar de omvattende theorie van Hartog tekortschiet. Zo levert deze gefragmenteerde bundel dan toch nog een belangrijke bijdrage aan een groot historiografisch debat.

Wyger R.E. Velema

Universiteit van Amsterdam

Fotografie is vanaf haar ontstaan omgeven met een aureool van authenticiteit en objectiviteit. Zelfs nu nog zijn wij voortdurend onder invloed van wat in de geest van Roland Barthes kan worden aangeduid als het natuurlijke 'werkelijkheidseffect' van het fotografische beeld – een effect dat wordt bewerkstelligd door de directheid en schijnbare eenduidigheid van het beeld, maar evenzeer door onze natuurlijke neiging te geloven wat wij zien. Slechts zelden zijn we bereid om *echt* te kijken, zoals bijvoorbeeld fotograaf, schrijver en journalist Hans Aarsman niet moe wordt te demonstren. In zijn boeken en zijn populaire rubriek *Aarsman col-lectie* in de *Volkskrant* traint hij zijn lezer als het ware het beeld te doorgronden door de positie en de kadrering te

ALGEMEEN

Het oog van de geschiedenis – een fotografische bronnenkritiek

Gie van den Berghe, Kijken zonder zien. Omgaan met historische foto's (Pelckmans; Kalmthout 2011) 205 p., ill., €34,50 ISBN 9789028962521

analyseren en betekenisvolle details te onderscheiden, zonder overigens buiten het fotografisch kader zelf te treden. Leren kijken – dat is een eerste, belangrijke stap; leren *begrijpen* wat we zien – dat is les twee.

Juist de illusie van waarachtigheid en eenduidigheid – 'een beeld zegt meer dan duizend woorden' – creëert een ideale voedingsbodem voor manipulatie, niet zelden met de beste bedoelingen, om de sfeer of de werkelijkheid te 'raken',

de boodschap beter voor het voetlicht te brengen, voor de tijdgenoten, maar ook voor het nageslacht. Want van dat laatste, de historische betekenis van de fotografie, was men direct overtuigd. De camera, zo schreef de vader van de fotoreportage, Mathew Brady, die naam maakte met zijn – technisch onvermijdelijk – geënceneerde beelden

van de Amerikaanse Burgeroorlog, was ‘het oog van de geschiedenis’. Was het maar zo eenvoudig.

Naspelen, uitsnijden, plakken, knippen, vergroten, retoucheren, selecteren – de gereedschapskist van de fotograaf is al vanaf de negentiende eeuw even vol als een digitale *toolbox*. We weten het en toch springen we achteloos om met de zee van beelden die ons omringen. Historici, zo betoogt de Vlaamse historicus Gie van den Berghe in *Kijken zonder zien*, zijn in dit opzicht geen haar beter dan de gemiddelde nieuwsconsument. Ze gebruiken beelden vaak kritiekloos als informatiebron, zonder goed te kijken wat er feitelijk wordt getoond, zonder aandacht voor de context waarin deze ‘brokstukken van de werkelijkheid’ zijn vervaardigd en zonder hun geschiedenis te kennen. Zo omzichtig als zij omgaan met tekstuele bronnen – voortbouwend op een eeuwenoude tekstkritische traditie – zo onbeholpen staan de meeste historici tegenover visuele bronnen. En die tekortkoming wordt vervolgens gereproduceerd: dezelfde beelden worden opnieuw gebruikt, op papier of in films, zonder of met verkeerde bijschriften, gehalveerd, verminkt, misplaatst – en dat alles vanuit de veronderstelling dat beelden in de eerste plaats ‘illustraties’ zijn.

Het is vanuit deze bezorgdheid dat Van den Berghe *Kijken zonder zien* heeft gemaakt: als een leerboek in visuele bronnenkritiek, om historici en anderen die werken met historisch beeldmateriaal bewust te maken welke haken en ogen daaraan zitten. Maar dat is niet het enige. Het boek laat zich ook ‘zelfstandig’ lezen, als een bloemlezing van foto’s die het beeld van de moderne geschiedenis in belangrijke mate hebben vormgegeven – *iconische* foto’s, van de dode *communards* in hun houten kisten uit 1871 en Robert Capa’s vallende republikeinse strijder uit de Spaanse Burgeroorlog tot het gearresteerde jongetje, met de handen omhoog, in het getto van Warschau in 1943 en de Vietnamese kinderen, rennend na een napalmaanval, waaronder een jong meisje dat zich de brandende kleren van het lijf heeft gerukt.

De methode die Van den Berghe in zijn pedagogische analyse volgt, zou kunnen worden getypeerd als *archeologisch*. Laag na laag worden de beelden afgepeld, met

behulp van andere beelden – de oorspronkelijke, onbewerkte foto’s, beelden uit dezelfde serie of van derden, verwante afbeeldingen – dagboeken, interviews, media-berichten, literatuur en archiefmateriaal – en dat alles met een hem kenmerkende acribie en belezenheid, in een zeer leeswaardige stijl. In zijn analyse beperkt Van den Berghe zich niet tot de makers, de afgebeelde personen en situaties, maar gaat hij ook in op het gebruik van de beelden, de oorspronkelijke en later bijgevoegde bijschriften, de vele controverses die rond de beelden ontstonden en hun latere circulatie in media en historische publicaties. Bijzondere aandacht besteedt hij ten slotte aan het perspectief van de kijker en de betekenisverandering die afbeeldingen als gevolg daarvan ondergingen, met als meest markante voorbeeld nazistische daderfoto’s – zoals die van het gearresteerde jongetje in Warschau – die zijn getransformeerd tot iconen van slachtofferschap.

Met zijn veelzijdige, archeologische benadering is Van den Berghe niet alleen in staat te laten zien hoe onzorgvuldig er dikwijls met het materiaal wordt omgesprongen – soms met opzet, maar even vaak of vaker uit slordigheid, onwetendheid en luiheid – maar ook hoe bepaalde foto’s konden uitgroeien tot iconen van grote historische gebeurtenissen en episoden. Dat is zonder twijfel een van de grote krachten van het boek, op grond waarvan het niet alleen historici, maar ook een breder publiek zal aanspreken. Tegelijk gaat er een zekere beperking van deze aanpak uit: het is immers nog niet zo eenvoudig in te zien hoe de ‘gewone’ historicus, werkend aan minder diepsnijdende of markante onderwerpen en aangewezen op minder aansprekende afbeeldingen waarover bovendien dikwijls minder tot niets bekend is, de wijze lessen uit *Kijken zonder zien* vruchtbaar kan vertalen naar zijn eigen materiaal. Niettemin: inspiratie, dat kan hij of zij zeker uit dit boek halen – inspiratie om minder naïef met visueel materiaal om te gaan, en daarop eenzelfde strenge bronnenkritiek toe te passen als op ander materiaal waarmee historische verhalen worden opgebouwd.

Frank van Vree

Universiteit van Amsterdam

Het is ruim 65 jaar geleden dat P.J. Oud, na zijn ontslag als burgemeester van Rotterdam in 1941, zich aan het werk zette om een overzicht te schrijven van de staatkundige geschiedenis van Nederland vanaf 1848. Vlak na de oorlog verscheen *Honderd jaren* (1946). Ouds handboek werd in 1979 door Jac Bosmans, als hoogleraar verbonden aan de Radboud Universiteit, bewerkt en sindsdien aangevuld voor de periode na 1940. De *Parlementaire geschiedenis van Nederland* is de recentste versie van dit boek.

De uitvoerende macht aan de overzijde van het Binnenhof heeft nu ook een eigen studie, getiteld *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof*. In deze bundel wordt de geschiedenis van de gebouwen van het ministerie van Algemene Zaken (AZ) en haar gebruikers vanaf de Hollandse graven tot en met het kabinet-Rutte besproken.

Beide boeken zijn verschillend van onderwerpskeuze en opzet en beide hebben ze hun voor- en nadelen. *Parlementaire geschiedenis van Nederland* is op traditionele leest geschied. Het nadeel hiervan is dat het boek weinig verrassend is geschreven. Alle kabinetten na 1945 worden volgens hetzelfde stramien besproken, zoals de kabinetten-Balkenende: van de politieke situatie in 2002, met daarin opkomst en ondergang van Fortuyn, het eerste geruzie binnen de LPF en de kabinetten-Balkenende zelf, tot en met het conflict tussen de premier en vicepremier Bos dat een einde maakte aan de coalitie en daarmee aan Balkenendes politieke carrière.

Een voordeel van de systematische werkwijze is dat allerlei minder geslaagde moderniseringsvoorstellen langskomen. Bijvoorbeeld het plan van sommige progressieve partijen om de koning(in) bij de kabinetsformatie buiten spel te zetten. Al in 1971 wilde de Tweede Kamer na de verkiezingen in een golf van hervormingsgezindheid koningin Juliana advies geven over de te benoemen informateur. 'Gelet op de verkiezingsuitslag en de politieke sfeer,' schrijft Bosmans (al in 1979), 'staat

bij voorbaat vast dat een meerderheidsoordeel niet tot stand kan komen [...]. In de toekomst zal de Kamer zich wel twee keer bedenken voordat zij zich weer stort in een dergelijk modieus avontuur.' (p.126). Dat is ijdele hoop gebleken, want in het voorjaar van 2012 heeft de Tweede Kamer opnieuw een dergelijk voorstel aangenomen.

Bosmans en medeauteur

Alexander van Kessel hebben slechts een geactualiseerde versie van Bosmans' *Staatkundige vormgeving* geschreven. Dat is jammer, want de titel en een nieuwe co-auteur doen vermoeden dat er een nieuw boek over onze parlementaire geschiedenis is verschenen. Dat is niet zo, en verschil met de eerste druk is er nauwelijks.

Desondanks is het nieuwe eerste hoofdstuk waarin Ouds *Honderd jaren* wordt samengevat erg onderhoudend. De periode 1840-1940 wordt in drieën verdeeld met als schisma's de grondwetswijzigingen van 1887 en 1917. Deze

opzet, waarin de gestage vergroting van het electoraat centraal staat en de daarmee samenhangende verandering van de samenstelling van de Tweede Kamer, levert een inzichtelijk hoofdstuk op. Diverse onderwerpen uit deze periode komen hierin aan bod, zoals het ontstaan van de zogenaamde Nolensdoctrine of de leer van de uiterste noodzaak. W.H. Nolens, fractievoorzitter van de RKSP, behield zich het recht voor – tegen een bisschoppelijke verordening uit 1921 in – met de SDAP samen te regeren als het echt niet anders kon. Voorwaarde was dat de RKSP-fractie de samenwerking zou steunen en er moest minimaal één andere partij aan een dergelijke regering deelnemen.

In navolging van Oud willen Bosmans en Van Kessel verkeerd gebruik van de parlementaire geschiedenis rechtzetten. Instemmend halen zij Oud aan: 'Ik was er zeer van overtuigd, dat wij, wanneer Nederland zou herrijzen, naar allerlei hervormingen zouden moeten streven, doch ik was er niet minder van doordrongen, dat slechts hij dit met vrucht zou kunnen doen, voor wie het verleden geen gesloten boek was.' (p.10). Een voorbeeld hiervan is het beroep dat CDA-onderhandelaar Maxime

ALGEMEEN

Dubbelrecensie parlementaire geschiedenis

Jac Bosmans en Alexander van Kessel,
Parlementaire geschiedenis van Nederland
(Boom; Amsterdam 2011) 267 p., ill., tbl., €29,-
ISBN 9789461052780

Henk te Velde en Diederik Smit ed., Van
Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de
noordzijde van het Binnenhof (Uitgeverij De
Nieuwe Haagsche; Den Haag 2011) 443 p., ill.,
€29,95 ISBN 9789491168109

Verhagen in 2010 op de Nolensdoctrine deed toen hij in 2010 deelname van de sociaaldemocraten aan het kabinet met het CDA afwees. 'Keerde het CDA terug naar de leer van de uiterste noodzaak?', zo werd hem in een Kamerdebat gevraagd. Verhagen reageerde instemmend. Bosmans en Van Kessel wijzen er fijntjes op dat hij zich 'schuldig [maakte] aan een onjuiste interpretatie van de bedoelingen van Nolens, die de mogelijkheid tot samenwerking met de sociaaldemocraten juist wilde open houden.' (p.247).

De geschiedenis heeft inmiddels geleerd dat noch Verhagen, noch PvdA-leider Job Cohen zijn werkkamer heeft gekregen in het bekendste gebouw aan de Hofvijver: het Torentje. Dit kleine gebouw staat symbool voor de zetel van de minister-president. Dat Ruud Lubbers pas de eerste premier en minister van Algemene Zaken was die daar kantoor hield, zal menigeen verbazen. Het beeld dat J.R. Thorbecke al in het Torentje zat is in zoverre juist dat hij daar als minister van Binnenlandse Zaken (BZ) zijn werkkamer had. Dat bleef zo tot BZ eind jaren zeventig van het Binnenhof verdween en AZ alle gebouwen in de noordoost hoek in gebruik nam. In 'De betekenis van het Torentje en de Trêveszaal' beschrijft redacteur Diederik Smit dat het groeiende aanzien van het Torentje gelijk opging met het ontstaan van het ambt van minister-president, dat als aparte functie pas ontstond na de Tweede Wereldoorlog en geïnspireerd was op de Engelse *prime minister*. De veranderingen in het premierschap, duidelijk zichtbaar in het optreden van Lubbers, en na hem Wim Kok, hebben volgens hem bijgedragen aan de vereenzelviging van het ambt met het gebouw (p.322).

De bundel *Van Torentje tot Trêveszaal* is geschreven in opdracht van het ministerie van Algemene Zaken. Dat verklaart de wat merkwaardige afbakening van het onderwerp. Het boek gaat namelijk alleen over de gebouwen van het huidige ministerie en niet of nauwelijks over andere historische gebouwen op het Binnenhof, zoals de zaal van de Eerste Kamer of de Ridderzaal. Afgezien daarvan hebben de redacteurs, de Leidse historici Henk te Velde en Diederik Smit, de auteurs het onderwerp van alle kanten laten belichten: onder andere het gebruik van het Binnenhof als publieke ruimte (Paul Knevel en Jan Hein Furnée), de bouwkundige geschiedenis (Marion Bolten, Wessel Krul, Jacqueline Heijenbroek en Guido Steenmeijer), het ontstaan van een ambtelijke, ministeriële en politieke cultuur (Jouke Turpijn, Diederik Smit en Rimko van Haar) en zelfs de Bezettingstijd (Geraldine von Frijtag Drabbe Künzel) ontbreekt niet.

De brede aanpak leidt tot een paar nadelen. Zo heeft de redactie niet kunnen voorkomen dat er tamelijk veel overlap is. Over de discussie rond de vernieuwbouw

van de gebouwen tussen het Torentje en de Trêveszaal, bijvoorbeeld, wordt in drie bijdragen verhaald. Een ander nadeel is dat sommige artikelen door de beperkte ruimte in een bundel niet tot hun recht komen. Dat geldt onder andere voor de ontwikkeling van de ministeriële cultuur en over het Binnenhof in de oorlog.

Aan de andere kant biedt de brede context ruimte voor eigen interpretatie. De vertaling van politieke macht in steen is een thema dat in de bundel terugkomt. Maurits Ebben heeft onder de goed gekozen titel 'Staten-Generaal. Twee eeuwen te gast bij de Staten van Holland' de plaats en de werkzaamheden van Hare Hoog Mogenden Heren op het Binnenhof beschreven. Het verschil in macht en status laat zich duidelijk afmeten aan de vergaderzalen van beide instellingen. De Grote Zaal – de huidige Eerste Kamer – die de Staten van Holland na 1650 door Pieter Post lieten bouwen was veel imposanter dan de Statenzaal waar de afgevaardigden van de gewesten bijeenkwamen. Pas aan het einde van de eeuw lieten Hare Hoog Mogenden een nieuwe ontvangstkamer bouwen door Daniël Marot, de huidige Trêveszaal. Zeer fraai, maar wel kleiner dan de Hollandse vergaderzaal.

Marion Bolten gaat in een rijk geïllustreerde bijdrage uitvoerig in op het decoratieprogramma van de Grote Zaal, de Trêveszaal en andere de zeventiende-eeuwse vergaderzalen. Beide artikelen vullen elkaar mooi aan. De vergelijking die ze maakt tussen het zeventiende-eeuwse decoratieprogramma en het vroeg twintigste-eeuwse in de gebouwen van AZ is soms wat gezocht. Die blijft steken in algemeenheden over verwijzingen naar deugden en naar goed bestuur.

Ook aan het einde van de negentiende eeuw speelde de vraag welke bouwstijl voor nieuwe departementen gebruikt moest worden. Wessel Krul laat in zijn interessante artikel zien hoe de oeverloze discussies over een nationale bouwstijl ervoor zorgden dat pas in 1913 met de nieuwbouw van het ministerie voor Binnenlandse Zaken op het Binnenhof – het huidige AZ – kon worden begonnen. Rijksbouwmeester D.E.C. Knuttel kwam met een ontwerp dat door velen werd gezien als 'een laf compromis', zonder eigen karakter met als enige verdienste dat het niet opviel tussen de bestaande gebouwen. Krul pleit voor een herwaardering van het gebouw en breekt tegelijk een lans voor de Nederlandse bestuurscultuur. Het ontwerp vindt hij 'niet opvallend, maar ook niet ongelukkig'; niet elk compromis is een slecht compromis. 'Zo illustreert de bouwgeschiedenis van het Binnenhof een aantal kenmerkende eigenschappen van de Nederlandse politieke traditie.' (p.232).

Twee boeken over de belangrijkste bestuurlijke vierkante meters in Nederland. Een traditionele aanpak

tegenover een moderne opzet. De *Parlementaire geschiedenis* is een zakelijk verslag. Het is weinig verrassend, zeker voor wie zijn voorgangers kent. Het is jammer dat recent verschenen literatuur, zoals de biografieën van Joop den Uyl en Dries van Agt, niet tot meer zichtbare wijzigingen in de tekst hebben geleid. Desalniettemin is het een leerzaam boek en het is te hopen dat elk nieuw Eerste en Tweede Kamerlid het voor zijn *maidenspeech* goed doorleest.

Van Torentje tot Trêveszaal is een breed opgezet boek. Het laat de lange geschiedenis van het Torentje en de Trêveszaal zien, maar ook dat de instituties die ze nu geworden zijn veel jonger zijn dan ze lijken. De gebouwen staan vanzelfsprekend in de bundel centraal. Het is aardig dat Te Velde en Smit afsluiten met interviews met

oud-premiers over hun werkplek: dat is overigens niet het parlement maar hun kantoor. Piet de Jong en Dries van Agt hadden weinig op met het Torentje. Van Agt gunde de plek aan zijn vicepremier: 'Mijn makker Hans Wiegel heeft die mooie locatie betrokken, een kamer van statuur met een magnifiek uitzicht, en daar had ik volledig vrede mee.' (p.360). Ruud Lubbers eigende zich de plek toe, nadat hij het als formateur gebruikte. Volgens zijn secretaris-generaal had Lubbers geen recht op die plek. 'Dat kan wel zo zijn, zei ik, maar ik zit hier goed en ik blijf hier zitten. Zo is het torentje het kantoor van de minister-president geworden.'

Jaap de Haan

Historicus te Utrecht

Ten tijde van het 'ezelsproces' zou Reve de aanklager met liefde een present-exemplaar van zijn *Nader tot U* hebben gegeven, niet gebrocheerd maar gebonden want de uitgeverij kon het lijden, en vanzelfsprekend voorzien van een dankbare opdracht. De aanklacht wegens godslastering kon hem niet deren. *Tout* Amsterdam amuseerde zich met de laatste stuiptrekkingen van een archaisch paternalisme. Veertig jaar later blijkt wat ooit hopeloos ouderwets was weer heel modern te zijn. Wie Allah laat langskomen in de vorm van een ezel of kameel zal zich moeten verantwoorden. Wie wil er een olie-boycot of de dood van een Nederlandse soldaat bij onze politionele actie in Afghanistan op zijn geweten hebben? Verschrokken regeringsleiders noemen respect voor religie een fatsoenskwestie. En een politicus die zich wat minder genuanceerd uitlaat, krijgt van de rechter te horen dat hij dat mag omdat hij nu eenmaal volksvertegenwoordiger is. Alsof burgers minder rechten hebben.

Met het oog op de actualiteit verzorgde de Universiteit van Amsterdam een collegereeks over censuur in historisch perspectief. De colleges resulteerden in de bundel *Boeken onder druk*. Na een voorwoord van Marita Mathijssen, die zich haar katholieke meisjesschool herinnert, met een leraar Nederlands wiens leesvoorkeuren beslist niet in de nonnenbibliotheek te vinden waren,

ALGEMEEN

Censuur in historisch perspectief

Marita Mathijssen ed., Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst (Amsterdam University Press; Amsterdam 2011) 207 p., ill., €27,50 ISBN 9789089643063

volgen negen stukken in chronologische volgorde. Herman Pleij opent met een bijdrage over de zestiende-eeuwse dichteres Anna Bijns. De vroom katholieke Bijns ontwaarde vanaf 1517 overal ketters ideeën-good en probeerde met vlammende refreinen de brandstapels te ontsteken. Dat lukte, zij het dat het enige tijd duurde voordat de overheid daadwerkelijk in het geweer kwam. En toen

bleek het opsporingsbeleid niet in staat de gestage stroom van ongewenste boeken in te perken. Daarmee komt Pleij tot de kern van het censuurvraagstuk: beantwoordden de uitgevaardigde boekverboden aan de intenties van de vervolgers, of maakten de auteurs en uitgevers goede sier met zo'n aanbeveling van hogerhand? En hadden die verboden wel of niet een preventief effect? Wat is er uiteindelijk allemaal ongeschreven gebleven?

Olga van Marion en Inger Leemans schrijven over de periode tot 1813. Net als Pleij hebben zij oog voor de mogelijkheden om aan de censuur te ontsnappen. In de gedecentraliseerde Republiek was in het kat- en muisspel tussen overheid en schrijvers de kat niet noodzakelijkerwijs de winnaar. In de bijdrage van Marita Mathijssen over de Bataafse en Franse tijd zien we de politieke context opeens veranderen. Met de eenheidsstaat kreeg de muis minder hoeken en gaten waar hij de kat te slim af kon zijn. Vervolgens maakt Lisa Kuitert een zijsprong

naar de censuur in Indië: daar had de koloniale overheid niet de minste behoefte aan kritiek. Het beleid was er dan ook strenger dan *in patria* – waar de maatschappelijke tegenstellingen minder scherp waren. Overigens was ook daar niet alles pais en vree. In het naar mijn mening mooiste artikel beschrijft Boudien de Vries hoe Nederland worstelde met de sterke groei van het aantal leenbibliotheken met lezers uit de lagere maatschappelijke klassen in de periode 1850-1920. Ook daar werd bestuurd vanuit de gedachte dat verkeerde literatuur niet in handen van het volk mocht vallen aangezien dit linea recta tot politieke onrust zou leiden. Leenbibliotheken specialiseerden zich in boeken met een beschavende invloed op de lezer. De Vries twijfelt echter aan de effectiviteit van dat gestuurde aankoopbeleid.

De bundel wordt gecompleteerd door drie artikelen over de moderne tijd. Cecile van Eijden-Andriessen beschrijft de rooms-katholieke informatiedienst inzake lectuur die van 1937 tot 1970 de katholieke lezer van heilzame richtlijnen voorzag. Dit artikel heeft een meer descriptieve, minder problematiserende opzet. Wie zich de opmerkingen van Mathijssen over haar leraar Nederlands herinnert, vraagt zich af hoe effectief de recensiedienst was – Van Eijden-Andriessen doet dat echter niet. Ook Hans Renders beschrijft het wel en wee van een organisatie, namelijk het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten dat tijdens de oorlog belast was met de preventieve censuur, een nieuwigheid waar heel veel Nederlanders gaarne de hand aan leenden, zo blijkt uit de klikbrieven van ijverige burgers en ook uit de welwil-

lende medewerking van bijvoorbeeld de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels. Ten slotte gaat Klaus Beekman in op de periode na de Tweede Wereldoorlog. Hij maakt gewag van de spectaculaire processen tegen Hermans, Reve en andere literaire coryfeeën, maar ook van de minder opvallende zelfcensuur waaraan met name de omroepen zich schuldig maakten. Zo verbood de KRO in 1966 de uitzending van Annie M.G. Schmidts liedje *Op een mooie pinksterdag* vanwege de olijke tekst 'Morgen kan ze zwanger zijn, 't kan ook nog vandaag'. Beekman eindigt met twee pagina's over de zelfcensuur na de dood van Theo van Gogh waarin hij schrijft dat de overheid zich heeft teruggetrokken in de rol van adviseur en eenieder aanraadt voorzichtig met het recht op vrije meningsuiting om te gaan.

Dat laatste lijkt me op z'n zachtst gezegd niet echt een venijnige formulering. Wat in deze artikelenreeks node ontbreekt is een mooie uitsmijter over de actualiteit. Terwijl veertig jaar geleden censuur een vies woord was en alles moest kunnen, vooral zonder God of gebod onbekommerd al het heilige ontheiligen, moeten we nu rekening houden met de tedere gevoelens van de o zo licht geërgerde gelovigen. Desondanks is het een lezenswaardige bundel voor bijzonder weinig geld, want wie goed zoekt, vindt bij *Google books* de tekst zonder de auteursrechtelijk beschermde illustraties en op de website dare.uva.nl/document/221340 alles helemaal voor nop.

Ton Jongenelen

Op zijn hoogtepunt telde het Romeinse Rijk 60 miljoen inwoners, waarvan naar conservatieve schattingen minstens tien procent slaaf was. Een groot deel daarvan was als slaaf geboren, of werd reeds op zeer jonge leeftijd tot slaaf gemaakt. Door de hele oudheid zullen de aantallen hebben gewisseld, maar het staat vast dat in alle periodes kindsclaven in groten getale voorkwamen. Het zijn deze kindsclaven die het onderwerp vormen van deze bundel.

De bundel, en de conferentie die aan de basis ervan stond, maken onderdeel uit van een groot onderzoek naar antieke slavernij dat wordt uitgevoerd aan de universiteit van Mainz. Dat project kent een lange geschiedenis. Het was in 1950 opgezet als West-Duits antwoord op marxistische interpretaties van de antieke slavernij. Op basis van een grondige en minder ideologisch gekleurde lezing van het bronnenmateriaal werd in Mainz een relatief zonnige kijk op de antieke slavernij geboden: weliswaar kwamen er excessen voor, maar in de regel was de behandeling van slaven redelijk humaan. Onomstreden was het project echter niet. Zowel vanwege het positivisme als vanwege het negeren van het fundamenteel exploitatieve karakter van de antieke slavernij is het project in het verleden soms fel bekritiseerd.

De huidige bundel staat in die onderzoekstraditie, maar laat ook zien hoe het project is geëvolueerd. De bijdragen zijn alle zeer grondig, en bespreken het bronnenmateriaal uitgebreid. Die grondige *Auswertung* van het beschikbare materiaal is zeker waardevol, maar juist door de lacuneuze toestand van de bronnen ook beperkt. Wie een beetje bekend is met de literatuur zal weinig werkelijk nieuwe argumenten ontdekken. Wel interessant bronmateriaal, zoals een mooie scène bij de kerkvader Hieronymus waarin een familie wordt beschreven, inclusief huisgeboren slaven, een min, en een pedagoog. Misschien wel het meest opvallend is een mooi becommentarieerd grafmonument voor een jonge slavine – vermoedelijk is de zeer rijke uitvoering te danken aan het feit dat ze de natuurlijke dochter van haar eigenaar was.

Tegelijk worden in de bijdragen de donkere kanten van de slavernij niet uit de weg gegaan. Uit allerlei details

blijkt dat het leven van sommige kindsclaven allesbehalve onschuldig was. In de mijnbouw waren de gangen vaak zo nauw, dat ze alleen door kinderen konden worden begaan, wat moet betekenen dat kindsclaven daar structureel werden ingezet. Hetairen waren in het klassieke

Griekenland vaak slaven, en het blijkt dat ze hun carrière vaak op zeer jeugdige leeftijd startten, soms nog voordat ze geslachtsrijp waren. Seneca spreekt over het moedwillig verminken van slavenkinderen om ze tot betere bedelaars te maken. Een Romeinse jurist meldt over de financiële waardering van slavenarbeid dat dat voor het vijfde levensjaar niet mogelijk was, daarmee impliciet suggererend dat slavenkinderen vanaf hun vijfde aan

OULDHEID

Antieke kindsclaven tussen uitbuiting en affectie

Heinz Heinen ed., *Kindersclaven – Sklavenkinder. Schicksale zwischen Zuneigung und Ausbeutung in der Antike und im interkulturellen Vergleich* (Franz Steiner Verlag; Stuttgart 2012) 326 p., ill., €52,- ISBN 9783515094146

het werk werden gezet.

Een vraag die ondertussen voortdurend terugkomt is in hoeverre er wezenlijke verschillen bestonden tussen slavenkinderen en vrijgeboren kinderen. De zojuist gegeven voorbeelden wijzen op een slechte behandeling van op zijn minst sommige kindsclaven. Ondertussen neigen onderzoekers er steeds meer toe antieke slavernij primair als een juridische, en niet een economische of sociale status op te vatten. Juist bij kinderen lijkt in een aantal gevallen de scheiding tussen slaaf en vrijgeboren vaag. Slavenkinderen groeiden vaak op samen met kinderen van de eigenaar en deelden dezelfde voedster. Omdat vrijlating individueel was, kon statusonderscheid dwars door families heen lopen: een deel van een gezin kon slaaf zijn, een ander vrijgeboren, een ander deel vrijgelaten. Slavenkinderen konden een formele opleiding tot ambachtsman krijgen, net als vrijgeborenen.

Interessant wordt het waar de auteurs voorbij hun bronnen durven te kijken. Zo wordt in de reconstructie van de psyche van jonge slaven (een domein dat vrijwel volledig buiten het bereik van conventionele bronnenanalyse ligt) heil gezocht in een vergelijking met jeugdbeschrijvingen van slavinnen uit de VS. Dat comparatisme levert indrukwekkende resultaten op, maar roept uiteraard weer nieuwe vragen op. De herinneringen van die slavinnen werden in de context van het abolitionisme te boek gesteld, en uit de aard der zaak is het voor de hand liggend dat daarin vooral het slachtofferschap

van de slavinnen werd benadrukt. Wat dat slachtoffer-schap betreft is het jammer dat geen serieuze poging wordt ondernomen de zeer interessante en provocerende bijdrage over de vraag in hoeverre de arbeid van jonge dienstmeisjes in het moderne Benin onder de noemer van kinderhandel valt te scharen, te relateren aan de artikelen over de oudheid. Uitgangspunt van de bijdrage over Benin is de kritiek op het door moderne hulporganisaties toegeschreven slachtofferschap van de jonge meisjes die hun gezin verlaten om elders tegen een laag loon als dienstmeisje te werken. De auteur wijst op het feit dat de praktijk al veel langer bestaat en legt de nadruk op de eigen handelingsvrijheid van de jonge meisjes, ook in een situatie waarin de ruimte voor dat eigen handelen ernstig is ingeperkt. Die nadruk op *agency*, die elders wel in de

huidige discussie over antieke slavernij is te zien, komt verder vrijwel nergens in de bundel terug. Kindslaven worden óf uitgebuit óf ze zijn geliefd, maar veel ruimte voor eigen handelen krijgen ze niet.

Hoe dat ook zij, een van de kenmerken van antieke slavernij is het ongekend brede spectrum aan behandelingen die slaven ten deel viel. Het spectrum loopt van pure exploitatie en excessieve wreedheid tot liefdevolle opname in het gezin. Als deze bundel iets duidelijk maakt, is het dat juist bij kinderen de hele breedte van dat spectrum aanwezig is.

Laurens E. Tacoma

Universiteit Leiden

Wat u koopt reflecteert wie u bent. Misschien gaat

het u vooral om de prijs, als u krap bij kas zit; misschien speelt idealisme mee in uw keuze. Wat u op het oog heeft, bepaalt eveneens of u naar de bloemenmarkt of de autoshowroom gaat. De gelegenheden om iets te verwerven zijn al net zo divers als de goederen en de

consumenten. De kleinhandel krijgt vorm door, en geeft zelf weer vorm aan, de sociale en economische context van een samenleving. Claire Holleran onderzoekt in *Shopping in Ancient Rome* hoe de kleinhandel eruitzag in de stad Rome gedurende de Late Republiek en de Keizertijd.

Holleran is sinds september 2012 als universitair docent verbonden aan de Universiteit van Exeter. *Shopping in Ancient Rome* bouwt voort op haar proefschrift, dat ze in 2005 verdedigde aan de Universiteit van Manchester. *Shopping* is de eerste poging tot een systematische analyse van de structuur en organisatie van de kleinhandel. De 'kleinhandel' (*retail trade*) waar het boek over gaat, omvat ruwweg alles wat direct aan de consument verkocht werd. Zowel wetenschappers als antieke auteurs hebben relatief weinig aandacht besteed aan deze sector van de economie, die traditioneel in laag aanzien stond.

Een analyse van de historiografie van de kleinhandel van voor de twintigste eeuw demonstreert een grote diversiteit aan verschijningsvormen van kleinhandel en laat zien dat vaste winkels bestonden lang voor de Industriële

oudheid

Winkelen in Rome

Claire Holleran, *Shopping in Ancient Rome. The retail trade in the Late Republic and the Principate* (Oxford University Press; Oxford 2012) 302p., ill., krt., €105,-
ISBN 9780199698219

Revolutie plaatsvond.

Ook de kleinhandel in de Romeinse samenleving was uit noodzaak gevarieerd, omdat de Romeinse situatie werd gekenmerkt door grote fluctuaties in vraag en aanbod. Het hoge inwonersaantal van de stad en relatief goede transport- en communicatiemogelijkheden maakten dat spectrum nog breder. In de rest van

het boek komen deze verschillende verschijningsvormen van de *retail* aan bod. De grens tussen groot- en kleinhandel was in Rome vaak onduidelijk: bij de scheepswerven langs de Tiber werd niet alleen van alles opgeslagen in de grote warenhuizen (*horrea*), maar er werd eveneens direct doorverkocht aan tussenhandelaars en individuele kopers. Waarschijnlijk werd in de *horrea* ook meteen een deel van de ruwe materialen bewerkt tot eindproduct. Goederen die over land naar Rome kwamen, waren al buiten de stadspoorten verkrijgbaar voor groot- en kleinhandelaars; dat was vooral voordelig omdat er een invoerbelasting betaald moest worden. Bederfelijke koopwaar als groente, vis of vlees werd eerder verhandeld binnen de stad, op gespecialiseerde stadsfora als het *forum boarium* (veemarkt) en het *forum holitorium* (groenten- en fruitmarkt). De aangeschafte goederen en materialen werden vervolgens bijvoorbeeld bewerkt of te koop aangeboden in een *taberna*. Een *taberna* is de meest frequent geattesteerde bouweenheid uit de Romeinse periode. Zo'n *taberna* bestond uit één kamer met eventueel

een houten tussenverdieping en een karakteristieke wijde deuropening met luiken ervoor. De strategische locatie van *tabernae*, op centrale plaatsen in de stad en langs drukke wegen, suggereert een commerciële functie; als winkeltje, als werkplaats (of allebei), als bar, enzovoorts. Vaak had een *taberna* – al dan niet tegelijkertijd – een residentiële functie. Naast deze vaste winkelpanden waren er ook periodieke markten. De *nundinae* vonden plaats met tussenpozen van acht (later zeven) dagen; *mercatus* waren meer incidenteel, en vaak verbonden met een religieus festival als de *Sigillaria*, dat bekend stond om de aardewerken beeldjes (*sigilla*) die men elkaar cadeau deed. De leden van de elite en hun ondergeschikten deden echter elders hun inkopen. In het *macellum* kon men bieden op exclusieve vis en andere exotische etenswaren om de roemruchte banketten mee op te luisteren, overige luxeproducten waren onder meer verkrijgbaar in de overdekte winkelgalerijen van de Saepta Iulia of langs de Vicus Tuscus. Niettemin was het voor de hoge heren en dames zaak om gematigdheid te betrachten en de beschuldiging van hedonisme (*luxuria*) te ontlopen. Het was discreter om aan huis te kopen, of juwelen op bestelling te laten maken.

De elite omvatte echter minder dan één procent van de populatie. Holleran betoogt dat geschoolde arbeid werd gedomineerd door slaven en vrijgelatenen, op basis van het feit dat ze het meest prominent aanwezig zijn in de bronnen – niet alleen in beroepsinscripties, waar het genre mede bepaalde dat de (ex-)slaven oververtegenwoordigd waren, maar vooral ook in ‘minder cultureel bepaalde’ context, zoals op amfoor-stempels en in administratieve documenten uit het archief van de Pompeiaanse bankier L. Caecilius Iucundus. Hoewel het argument over de structuur van de arbeidsmarkt misschien wat kort door de bocht is, is het aannemelijk dat er

een relatief grote groep laagopgeleide vrijgeborenen overbleef, die niet eenvoudig aan werk kwam: grote bouwprojecten en kruierswerk waren sterk seizoensgebonden. De eenvoudigste manier om toch geld te verdienen was de informele sector van de straathandel, omdat het relatief weinig opleiding en startkapitaal vereiste. Voor diezelfde groep was het van levensbelang dat er op straat spullen te verkrijgen waren tegen lage prijzen. Hoe meer armoede in de stad, hoe meer straatverkopers. Een uitgebreide vergelijking met het negentiende-eeuwse Londen en met het Lagos van vandaag maakt aannemelijk dat het in de straten van Rome gewemeld moet hebben van zulke straathandelaars, venters, en marskramers.

Shopping in Ancient Rome behandelt op heldere wijze een keur aan fragmenten van epigrafische en literaire teksten, en grote brokstukken archeologie. Het werk is stevig geworteld in het debat over de Romeinse economie. Zijdelings komen veel gerelateerde aspecten van de Romeinse economie aan bod, zij het soms ook in minder relevante uitwijdingen (over de boekverkoop in hoofdstuk 6 bijvoorbeeld). Het betoog reflecteert de moeilijkheid om de juiste opzet te vinden: het hoofdstuk over *tabernae* is een breder geheel geworden dan noodzakelijk, het *macellum* had mijns inziens in het hoofdstuk over eliteconsumptie niet misstaan. Dit alles is misschien een logisch gevolg van het onderwerp: handelswaar van de *tabernae* pilde uit over de stoepen, kraampjes blokkeerden de weg, marskramers en vee liepen door de straten, de stem van de veilingmeester klonk dwars door het al rumoerige geheel (p.265). De kleinhandel laat zich niet eenvoudig structureren en organiseren in een boek, maar dat doet weinig af aan de waarde van Hollerans werk.

Miriam J. Groen-Vallinga

Universiteit Leiden

Voor de liefhebber van de geschiedenis van Groningen zijn het vette jaren. De meest in het oog springende recente publicatie over die provincie is ongetwijfeld de in 2009 verschenen fraai uitgevoerde driedelige provinciegeschiedenis. Misschien nog wel imposanter zijn echter de boeken uit de Groninger Historische Reeks die, dankzij subsidies van de Stichting Erven de Jager, de laatste jaren frequent zijn verschenen en uiteenlopende (kunst-)historische onderwerpen uit Stad en Ommelanden behandelen. Een van de laatste loten aan de gestaag groeiende Groningana-boom is het nieuwe boek van Jeroen Benders, over de economische geschiedenis van de Groningerlanden van de dertiende tot en met de zestiende eeuw.

Dit boek vult niet alleen een leemte in de geschiedschrijving over Groningen, maar is tevens een welkome aanvulling op de literatuur over de Nederlandse economie in de late middeleeuwen en zestiende eeuw. Die wordt doorgaans gedomineerd door Brabant, Holland en het Gelders-Overijsselse rivierengebied, maar het Groninger economische landschap week daar op een aantal terreinen duidelijk van af. Kenmerkend was de dominantie van die ene enkele stad Groningen op het platteland in het gebied tussen Lauwers en Dollard. Dat uitte zich niet zozeer in het grondbezit van patriciërs, want de precieze omvang daarvan is eigenlijk onbekend, als wel in de mate waarin de stad het lukte om de andere economische actoren (adellijke hoofdelingen, eigenerfde boeren en religieuze instellingen) aan economische restricties en geboden te onderwerpen. Met name als het ging om de voedselvoorziening, voerde de stad strikte maatregelen door. De stedelijke regulering en centralisering van de graanhandel en -verwerking bijvoorbeeld was intensief en behoorlijk succesvol. Hieruit groeide vanaf de veertiende eeuw een stapelfunctie. Gaandeweg de vijftiende eeuw begon de stad die functie te onderbouwen met de constructie van een stapelrecht, waarvan Benders overtuigend laat zien dat het 'geen juridische basis had maar op machtspolitiek gefundeerd was'.

De stad-Groningse almacht was echter niet helemaal alomvattend. Gedurende de gehele periode die Benders bestudeert, weten er kooplieden, boeren en onderne-

mers uit de greep van de stad te blijven. Het is overigens niet zo dat het functionele onderscheid al te makkelijk gemaakt kan worden: op het Groningse platteland waren de scheidslijnen tussen eigenerfde boeren enerzijds en gespecialiseerde kooplieden anderzijds niet zo duidelijk.

Nog tot diep in de zestiende eeuw combineerden plattelandsbewoners (en kloosters evenzeer) agrarische en commerciële activiteiten. Anders dan elders in de Nederlanden leidde de Groninger commercie maar tot een geringe stedelijke ontwikkeling, behalve uiteraard in de stad Groningen zelf. Een kleine uitzondering was Appingedam, dat zich in de late vijftiende eeuw opwerkte tot een semi-stedelijk centrum, voornamelijk op basis van

de productie en handel van zuivel en spek, dat tot een Damster niche was geworden. Daarnaast groeit in de zestiende eeuw ook Farnsum in een rol van commercieel centrum. Ook Delfzijl wist zich, in samenwerking met een aantal kleinere zijlhavennederzettingen, te ontwikkelen tot een plaats van betekenis voor de handel en scheepvaart. Deze plekken verzetten zich tegen het Groningse stapelrecht en behielden een zekere zelfstandigheid, maar Benders' boek maakt duidelijk dat ook op het einde van de door hem bestudeerde periode de stad Groningen de commerciële touwtjes strak in handen hield.

Benders heeft zijn boek expliciet 'een economische geschiedenis' gedoopt en niet dé economische geschiedenis. Waarschijnlijk wil hij daarmee aangeven dat hij bij zijn beschrijving en analyse van de Groningse economie van de late middeleeuwen en de zestiende eeuw keuzes heeft moeten maken, gedwongen door bronnenschaarste, en dat daardoor sommige sectoren – zoals de textielsector – relatief weinig worden belicht. Om desondanks greep te krijgen op de Groningse economie heeft Benders zijn boek ingedeeld in vier thematische hoofdstukken, voorafgegaan door een inleiding met een overzicht van de demografische ontwikkeling en een toelichting van zijn bronnenkeuze. De thema's zijn achtereenvolgens graan (waarbij naast broodgranen ook uitgebreid de bierbrouwerij wordt besproken), vette waar (zuivel, spek en – vanwege de bereiding van die twee – ook zout), fokkerij en vetweiderij (van paarden en ossen) en bouwmaterialen (hout en steen).

MIDDELEEUVEN

Een economische geschiedenis van Groningen

*Jeroen F. Benders, Een economische geschiedenis van Groningen. Stad en land, 1200-1575 (Koninklijke Van Gorcum; Assen 2011) 497 p., ill., krt., tbl., €34,95
ISBN 9789023247760*

Omdat Benders zijn thema's ruim opvat, brengen de vier kernhoofdstukken wel degelijk veel belangrijke aspecten van de Groningse productie en handel bij elkaar, soms ook meer dan de hoofdstuktitels doen vermoeden. Om maar een paar voorbeelden te geven: het hoofdstuk over fokkerij en vetweiderij laat zien dat het hier geen lokaal fenomeen betreft, maar dat Groningen onderdeel uitmaakte van een groot Noordwest-Europees veehandelsnetwerk. En in de bijna 100 pagina's van hoofdstuk 5 ('Bouwen en wonen: hout en steen') gaat het onder meer over de ontwikkeling van de bouw van parochiekerken en kloosters, over de verstening van de stad, over houtproductie en houtimport, over specialisatie in de scheepsbouw, over de opbouw van de ambachtelijke beroepsbevolking, over steenbakkerijen en schelpkalkbranderijen, en over nog veel meer.

Het is kenmerkend voor dit boek: vanuit een imposante literatuur- en bronnenkennis worden vele thema's en subthema's grondig uitgespit. Dat doet de auteur niet zelden op basis van tot dusverre weinig gebruikt bronnenmateriaal en dat maakt zijn werk tot een ware *Fundgrube*. De keerzijde is wel dat de lezer af en toe erg veel gedetailleerde kennis krijgt voorgeschoteld. De grote lijnen in het betoog komen daardoor niet in ieder hoofdstuk helemaal over het voetlicht. Zo zegt de auteur bijvoorbeeld in het genoemde hoofdstuk 5 de conjunctuurschommelingen in de bouwsector in kaart te willen brengen, als graadmeter voor de stand van de economie in het algemeen. Daarin slaagt hij niet helemaal. Weliswaar bevat het hoofdstuk reconstructies van de conjunctuurbeweging op enkele deel terreinen, maar een heel duidelijk overzicht krijgt de lezer niet. In de samenvatting van het hoofdstuk wordt er ook niet meer expliciet op ingegaan.

Aan de andere kant blijkt Benders' aanpak wel heel goed te werken om zijn uitdrukkelijke wens 'de menselijke factor' naar voren te halen (p.14). Het gaat hem namelijk niet alleen om abstracties als goederen, markten en economische instituties, maar juist ook om de kleur en diepte die de beschouwing van individuen en hun handelen aan het economisch-historisch betoog kunnen verlenen. In dat opzicht werkt de focus op het detail heel goed. Er zit bovendien een abstraherende meerwaarde in de behandeling van het persoonlijke, want als vanzelf komt hij daarmee personennetwerken op het spoor, die als een informeel instituut van zeer groot belang waren in de Groninger economie. De persoonlijke aandacht komt het beste tot zijn recht in de uitgebreide paragraaf 3.3, waar de handel in vette waren in het zestiende-eeuwse Appingedam centraal staat. Dankzij de geluk-

kige overlevering van een aantal boekhoudingen uit het midden van de zestiende eeuw, kan de auteur in detail de handel en wandel volgen van zo'n 25 Damster kooplieden (waaronder typisch genoeg veel eigenerfde boeren), waaronder ook enkele koopvrouwen. Uitgebreid en overtuigend schetst hij een beeld van deze invloedrijke groep. Leden ervan trouwden veel onderling, wat de sociale cohesie zal hebben versterkt. Zij mogen tot de elite van Appingedam worden gerekend; de groep leverde een aanzienlijk aantal lokale bestuurders (buurrichters) die ook geregeld optraden als kerk- of armenvoogd. Dergelijke maatschappelijke functies lijken ze overigens hoofdzakelijk te hebben ingenomen in een latere levensfase, nadat ze waren gestopt met hun commerciële activiteiten. Tot die tijd handelden ze hoofdzakelijk maar zeker niet exclusief in vette waar en zout, en het gebied waarin ze actief waren strekte zich grofweg van het graafschap Holland via beide Frieslanden tot het Eemsland, Bremen en Hamburg.

De behandeling van de Damster kooplieden brengt heel mooi een aantal karaktertrekken van de laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse Groningse economie aan het licht: de rol van familienetwerken, bezitsverhoudingen op het platteland, de verweving van platteland en (semi-) stad, de aspiraties van stad-Groningen en het verzet daartegen, en vooral ook de economische oriëntatie van de regio. Die was voor een deel naar binnen gericht, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de graanproductie, waarvan het surplus voor het overgrote deel richting stad-Groningen ging. Maar uit de export van vette waar en vee blijkt nu juist hoe het Groningerland zich zowel op de zuidwestelijk gelegen dominante markten van het rivierengebied, Holland, Brabant en Vlaanderen richtte (vooral op het gebied van de veehandel), alsmede op Hamburg, Bremen, Emden, Oost-Friesland en het 'Duitse' achterland in het stroomgebied van de Eems. Dat roept vragen op over de positie van het Groningerland binnen grotere economische gehelen. In hoeverre maakte de regio deel uit van een 'Noord-Nederlandse' economie – of beter nog: is het überhaupt zinnig om in dergelijke categorieën te denken vóór de late zestiende eeuw? Wat was de impact van de inlijving van Groningen in het Habsburgse machtscomplex voor de bestaande structuren? Voor delen van Westerlauwers Friesland is bekend dat in de loop van de zestiende eeuw Hollands en Utrechts kapitaal steeds belangrijker werden in grootschalige rurale ondernemingen, met name grootschalige turfwinningen. Maakte de Groningse economische markt eenzelfde ontwikkeling door, of was de gevestigde positie van de stad Groningen niet zo makkelijk te breken? Aan bouwstenen voor moge-

lijke antwoorden op dergelijke vragen is in dit boek in het geheel geen gebrek. Benders is mijns inziens wat voorzichtiger in de positionering van de Groninger economie in grotere economische verbanden.

Het feit dat dit boek weer tot verdere vragen leidt, moet vooral worden gezien als een bewijs van de grote rijkdom ervan. Benders vult met dit werk in een keer grote delen in van de witte vlek die de laatmiddeleeuwse Groningse economie voor velen tot nu toe was. Het boek doet bovendien wat een overzichtswerk moet doen, want

het schenkt een generatie historici de mogelijkheid om verder aan de slag te gaan met de data, kennis, inzichten en onderzoeksperspectieven die *Een economische geschiedenis van Groningen* biedt. En dat maakt het tot een belangrijke bijdrage aan de economische geschiedenis van Nederland én van Noordwest-Duitsland.

Job Weststrate

Rijksuniversiteit Groningen

De bundel *Ecclesia in medio nationis* maakt een tussentijdse balans op van het onderzoek gedurende de laatste tien jaar naar de plek van de kloosters in de samenleving van de Hoge (of: Centrale) Middeleeuwen (900-1200), als vervolg op vergelijkbare rapportages aan het begin van dat decennium. Het gaat om zeven artikelen, bewerkingen van papers voorgedragen tijdens een *expert meeting* te Leuven in oktober 2009. Het initiatief daartoe was

genomen door het onderzoeksnetwerk CONVENTUS. Dit wordt gesponsord door de Vlaamse onderzoeksorganisatie FWO en is op 1 januari 2009 van start gegaan. De beide redacteurs van de bundel, Vanderputten (Gent) en Meijns (Leuven), spelen een centrale rol in genoemd netwerk. Zij hebben hun sporen verdiend in het onderzoek naar godsdienstige gemeenschappen in de Hoge Middeleeuwen.

Van de auteurs in de bundel geniet vooral Melville, initiatiefnemer van de 'Forschungsstelle für vergleichende Ordensgeschichte' aan de Technische Universität Dresden, bekendheid. Hoewel zijn bijdrage niet de eerste in de bundel is, kan een bespreking het best hiermee beginnen. Melville analyseert aan de hand van sleutelteksten uit de Hoge Middeleeuwen, afkomstig van zowel oude als hervormingskloosters, de spanning tussen in- en uitsluiting die is geïmpliceerd in het fenomeen van het 'klooster' (besloten ruimte), en hij gaat na welke vormen van doorlaatbaarheid die besluiting toestaan. Er zijn drie ringen van afscherming waarmee elke klooster-

MIDDELEEUVEN

Tussen isolement en engagement. Kloosters in de samenleving van de Centrale Middeleeuwen

Steven Vanderputten en Brigitte Meijns ed., Ecclesia in medio nationis. Reflections on the study of monasticism in the Central Middle Ages (Universitaire Pers Leuven; Leuven 2011) 215 p., ill., krt., €45,- ISBN 9789058678874

ling te maken krijgt: de plaatsing van het klooster op een geïsoleerde plek in het landschap, de kloosteromringing en de mentale afsluiting die elke kloosterling persoonlijk tegenover de buitenwereld dient te betrachten. Maar zonder die buitenwereld kan het klooster toch niet bestaan: 'le monastère est en même temps la cellule d'une cité terrestre', in de woorden van M.-D. Chenu.

De bijdragen van Rosé en Mazel (beiden uit Rennes) hebben het karakter

van historiografische overzichten met een veelheid aan gezichtspunten. Rosé let daarbij vooral op interne aspecten van het kloosterleven, Mazel plaatst de uitwisseling van de kloosters met de aristocratische buitenwereld centraal. Wilkin (Brussel) wijdt een bijna encyclopedisch artikel aan de economie van de benedictijner kloosters in de negende tot en met de twaalfde eeuw. Hij betoogt dat men in dit verband wel degelijk al van rationaliteit mag spreken, al staat deze niet gelijk met systematisch winststreven. Wilkin stelt ook de vraag aan de orde in welke mate het economisch gedrag van de benedictijnen geleid werd door de uitgangspunten die daarvoor in de Regel van Benedictus worden geformuleerd.

In een gezamenlijke bijdrage benaderen Ruffini en Nieuw (Namen) de snelle veranderingen in de samenleving rond het jaar 1000 vanuit een vernieuwde interpretatie van de vanouds bekende (en spaarzame) documentatie. Die is bijna uitsluitend van kerkelijke, met name kloosterlijke herkomst, en zo biedt studie van het monastieke leven een sleutel tot het begrijpen van de

samenleving als geheel. Met hun nadruk op de intieme samenhang tussen kloosterhervorming en tekstproductie reageren zij op de impulsen die M. Clanchy en de zijnen aan de studie van 'literacy' gaven. Voor zover de teksten herinnering vastleggen, gaat het doorgaans om instrumentalisering van het verleden. Hiervoor verwijzen ze uiteraard naar de Amerikaanse historicus Patrick Geary. Langs deze route willen Ruffini en Nieuw het debat over de feodale (of liever: seigneuriale) omwenteling rond het jaar 1000 nieuw leven inblazen.

De bespreking door Sellner (Tübingen) van het onderzoek naar kloosterlijke gemeenschappen in Duitsland tijdens de Hoge Middeleeuwen concentreert zich op hun interne ontwikkeling. In tegenstelling tot de andere auteurs kiest hij een langetermijnperspectief (vanaf de Tweede Wereldoorlog): een welkome keuze, omdat zo beter zichtbaar wordt in welke richting het onderzoek zich beweegt. In hervormingsbewegingen-in-nationale-stijl met orde-achtige structuren (Cluny, Gorze) gelooft niemand meer: de initiatieven tot hervorming waren veelvormig en sterk lokaal en overlapt elkaar dikwijls. De laatste bijdrage is van Reilly, kunsthistorica aan de Universiteit van Bloomington. Anders dan miniaturen uit kloosters van de oude stempel laat het iconografisch materiaal uit de hervormingskloosters niets zien van de politieke en sociale interactie tussen de kloosters en de aristocratische buitenwereld.

Voor een uitputtende behandeling van de thematiek uit de bundel is in deze bespreking geen plaats. Zo wordt herhaaldelijk aandacht besteed aan de *memoria*, de uitruil van geschenken tegen gebed voor het zielenheil die het belangrijkste cement tussen de leken en de kloosterlingen vormt. Een constante in de bundel is de nadruk op de sterke ideologische bepaaldheid van de bronnen uit het monastieke milieu: de kloosterlingen staan voor orde in de samenleving, buiten de kloostermuren heersen corruptie en chaos. Met dit nieuwe inzicht in de ideologie van de bronnen is de huidige generatie historici beter gewapend tegen een naïeve overname van de waardeoordelen van hun monastieke zegslieden. We weten nu dat de millenniumwisseling niet werd gekenmerkt door plotselinge ineenstorting van de machtsstructuren na de neergang van de Karolingische dynastie. Er is een veel geleidelijker 'déconcentration du pouvoir', waarbij de

lagere adel nog lang aan het koninklijke voorbeeld blijft vasthouden, ook in de begunstiging van de kloosters. Lekeninvloed was niet per se nadelig voor de kloosters: zowel vanwege de legitimatie van hun macht als vanwege de voorbede hadden leken belang bij een observant en bloeiend kloosterleven. Het gaat ook niet aan om de confrontaties uit de tijd van de Investituurstrijd terug te projecteren op de tiende en de eerste helft van de elfde eeuw. Wel worden geleidelijk de contouren van een ideologische radicalisering van het monnikenwezen zichtbaar, die leiden tot een exclusief beslag van de kloosterlingen op de bestuursmacht, de wereldlijke goederen en het sacrale kapitaal (cultus, relieken) die aan hun kloosters verbonden zijn.

Er zijn ook thema's die minder ruimte krijgen dan men zou verwachten. In de studie van het monastieke leven in de latere middeleeuwen neemt de *gender history* een grote plaats in. Volgens Rosé (pp.23-24) is hierover voor de Centrale Middeleeuwen nog niet veel resultaat te melden. En ondanks de deelname van Melville aan de conferentie en de bundel wordt niet veel aandacht besteed aan de van Weber geërfde problematiek van de institutionalisering.

Beide redacteurs hebben de auteurs bij de bewerking tamelijk de vrije hand gelaten. Het streven is niet geweest er een monografie van te maken. Daarvoor moet wel een prijs worden betaald. De geografische afbakening van de artikelen is ongelijk en blijft soms impliciet; Engeland blijft buiten beschouwing. Sommige bijdragen beperken zich tot de benedictijnen, andere betrekken er ook de hervormingsorden zoals die van de cisterciënzers bij. Er is geen centrale bibliografie: de literatuur wordt in de noten bij de afzonderlijke artikelen gegeven, met een flink aantal verdubbelingen als gevolg. Deze losse opzet en het ontbreken van enigerlei register maken navigatie door de bundel om dingen na te slaan een lastig karwei. Toch is er voor deze werkwijze – waarover ongetwijfeld is nagedacht – ook veel te zeggen. Hadden de redacteurs het onderwerp strakker verkaveld tussen de auteurs, dan zou dit de lezer van een rijkdom aan nuances en perspectiefwisselingen hebben beroofd.

Koen Goudriaan

Vrije Universiteit Amsterdam

Bijna elke cultuurhistorische studie over de stad is tegenwoordig op een of andere manier verweven met *Urban Studies*. Dat is ook niet gek, want juist bij langlevende organismen als steden leeft het verleden door in het heden. Maar toen Eddy Verbaan in de jaren negentig van de vorige eeuw begon aan zijn promotieonderzoek naar de vroegmoderne stadsbeschrijving in de Nederlandse Republiek, lagen de zaken nog wat anders. *Woonplaats van de faam* is dientengevolge een overwegend historisch-neerlandistische studie naar de theorie en praktijk van de stadsbeschrijving als genre. Conscientieus tot in de kleinste details. Verbaans inventaris van stadsbeschrijvingen, relevante archivalia, handschriften en oude drukken alsmede zijn bibliografie van secundaire literatuur en edities en het corresponderende notenapparaat laten er geen twijfel over bestaan, dat alles wat raakt aan zijn methode of de besproken auteurs en steden onder de ogen van deze geleerde is geweest. Dat perfectionisme verklaart wellicht samen met

Verbaans vele werk in de extramurale Neerlandistiek dat het proefschrift lang op zich heeft laten wachten.

De studie is gericht op de vraag naar het profiel van het genre. Wat zijn eigenlijk de gezamenlijke noemers van de vele stadsbeschrijvingen die de Republiek in de zeventiende eeuw heeft geproduceerd? Naar het model van Orlers' *Beschrijvinge der stadt Leyden* en Pontanus' uit het Latijn vertaalde *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam* (beide uit 1614) is er, aldus Verbaan, een traditie van stadsbeschrijvingen ontstaan die onder meer wordt gekenmerkt door het gebruik van de Nederlandse taal, door een omvang van enkele honderden pagina's, en door het gegeven dat één stad op lovende wijze centraal wordt gesteld. Ook delen de beschrijvingen het gemeenschappelijke kenmerk dat de stad wordt beschreven in een alomvattende thematische benadering. Op het eerste gezicht lijken deze genrekenmerken open deuren, maar Verbaan maakt goed duidelijk hoe de stad figureert in tal van belerende tekstvormen zoals het dichtertlijk stedenlof, of de choro-graphie dat als groter broertje hele streken, landen of continenten beschrijft, of in de diverse tekstsoorten die het reizen heeft voortgebracht zoals gidsen, verslagen en journaals of observatiemethodieken.

De grensbepaling brengt ontzagwekkend veel

materialen en *Forschungsgeschichte* met zich mee, maar maakt scherp de contouren van het eigenlijke object van studie, de stadsbeschrijving, zichtbaar. In de ruimere omgeving van de stadsbeschrijving wijst Verbaan op de opmars van de stad in de beeldende kunsten, het stadsgezicht in de prent- en schilderkunst. Gelijktijdig met de stadsbeschrijving komt de productie van stadsportretten in beeld tot een hoogtepunt in het derde kwart van de zeventiende eeuw. Hier ligt het hoogtij van de alomvattende beschrijvingen en van de metersbrede panorama's van steden als Amsterdam, Leiden, Delft, Rotterdam en Den Haag. Overloop tussen woord en beeld is dan eerder

regel dan uitzondering.

In een nog ruimere omgeving laten Verbaans stadsbeschrijvingen en de stadsportretten zich ook relateren aan de productietoename van persoonsbeschrijvingen. Groeiend is in deze periode ook de markt voor biografieën. De zeehelden behoren tot de beroemdste voorbeelden, maar ook van minder heroïsche personen als

schrijvers bestaan uit deze tijd veel portretten in woord. Zelfportretten ook trouwens, al kwamen die minder snel in de openbaarheid. En wat te denken van de markt voor echte portretten. Nimmer kende de Republiek zoveel portretkunstenaars als in het derde kwart van de zeventiende eeuw.

Waar die drang tot profilering vandaan komt, is één van de interessante vragen in de studie naar de Nederlandse Gouden Eeuw. Het is alsof de zeventiende-eeuwers de televisie uitvinden en massaal beelden gaan produceren van zichzelf, de hunnen en het hunne. Het startpunt van massamedialisering. *Woonplaats van de faam* smaakt dus naar meer. Als één van de verklaringen voor de profileringsdrang noemt Verbaan een zo wezenlijk kenmerk van de Nederlandse samenleving in de Gouden Eeuw: competitie. Alles is onderneming, markt en wedijver. Daarbij is profiel onontbeerlijk, of het nu gaat om mensen of steden. En profiel, dat weten we allemaal sinds Facebook, bouw je nergens overtuigender op dan in de media.

Schitterende voorbeelden van profilering leveren dichters als Vondel en Jan Vos. Recente studies laten zien dat zij in hun werk geen gelegenheid onbenut laten om zichzelf en hun waarde over het voetlicht te brengen. Voor Constantijn Huygens geldt hetzelfde en meer.

NIEUWE TIJD

Papieren steden

Eddy Verbaan, De woonplaats van de faam. Grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek (Verloren; Hilversum 2011) 365 p., ill., €35,- ISBN 9789087042462

Want deze Hagenaar maakt niet alleen zelfprofilering maar ook interstedelijke competitie tot een thema in zijn werk. Bekend is de gedichtenreeks *Stedestemmen*, waarin alle steden van Holland trots hun stem verheffen en zichzelf presenteren in de competitieve setting van de gewestelijke Statenvergadering. Het zijn in feite achttien stadsoptrédens die als in een rederijkerswedstrijd (of in *The Voice of Holland*) met hun eigen talent strijden om de winst. Boeiend is dat Den Haag achteraan komt, in de aparte competitie van dorpen, aangezien Huygens' geboorteplaats geen stadsrechten bezat en dus ook geen stem had in de Staten van Holland. Zelf geen stad, moest Den Haag met de Statenvergadering wel onderdak bieden aan alle steden van het gewest: dat vraagt om een stevig profiel. De bijzondere positie van Den Haag leidt in 1644 tot een nieuwe vondst in de stedelijke profileringsstrategieën. Dankzij de bloeiende vorstelijke hoven, de Staten en overheidscolleges en het drukke internationale diplomatieke verkeer beleeft de hofstad het zenit van stedelijke grandeur. Dat zal Huygens de wereld laten weten. In dat momentum creëert hij een zelfportret van zijn geboorteplaats. In een *Gesammtkunstwerk* van 150

gedichten onder de titel *Stemmen van Den Haag* verleent hij het woord aan alle straten, stegen, paleizen, panden en pleinen om hun eigen kwaliteiten te verkondigen. De truc is nooit geëvenaard; Amsterdam komt niet verder dan de afzonderlijke lofzangen op Beurs, Stadhuis, Landsmagazijn of Y-stroom, of in de beeldende kunst de stadsbeelden van Berkheyde.

In het Nederlandse proza van de stadsbeschrijvingen daarentegen is Amsterdam, zoals Verbaan betoogt, de onbetwiste marktleider met een piek in de jaren zestig van maar liefst vier afzonderlijke producties in het genre, door achtereenvolgens Fokkens, Dapper, Von Zesen en Van Domselaer. Verbaans proefschrift is er goed in geslaagd te laten zien dat het initiatief voor de stadsbeschrijvingen vaak komt vanuit de stadsbesturen, en geeft een geduldige analyse van de werkwijze van de vervaardigers die met een scherp oog voor de eigen positie in het veld van interstedelijke competitie op artistieke wijze een gouden stad in woorden bouwen.

Frans R.E. Blom

Universiteit van Amsterdam

Zouden Paul Brusse en Wijnand Mijnhardt dankzij

reisbeschrijvingen uit de negentiende eeuw op het onderwerp van hun 'new template' gekomen zijn? Terugkerende thema's in het werk van mannen als Jacob van Lennep, Edmondo de Amicis of Ramalho Ortigao zijn namelijk niet alleen de grootste erfenissen uit een rijk verleden, de typisch

Nederlandse cultuur en de karakters van de bewoners van verschillende provincies, maar ook de alomtegenwoordige tekenen van stedelijk verval en achteruitgang. Zo kent Ortigao stadjes als Enkhuizen als 'niet meer dan vervallen grootheden' – die ondanks de ruïnes toch geen trieste aanblik boden dankzij de properheid van de bewoners. De schoonmaakdrift verhulde echter niet dat het stadje nog slechts een schim was van de bloeiende plaats die het ooit geweest was. En niet alleen Westfriese stadjes waren in de negentiende eeuw leeggelopen en door economische achteruitgang geraakt: vele ooit welvarende steden in de kustprovincies lagen er vervallen bij, nog slechts een

NIEUWE TIJD

De-urbanisatie als nieuwe parameter?

Paul Brusse en Wijnand W. Mijnhardt, Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside (Waanders Uitgevers; Zwolle 2011) 115 p., krt., tbl., €22,95 ISBN 9789040077982

vage schaduw van vervlogen gouden tijden.

De vroege Republiek staat bekend om haar hoge verstedelijking en de laatste decennia van de negentiende eeuw worden doorgaans in verband gebracht met toenemende urbanisatie, maar de observaties van reizigers laten zien dat zich in de tussentijd een tegengestelde tendens had voltrokken. Brusse en

Mijnhardt richten hun aandacht op de-urbanisatie die zich tussen 1750 en 1850 voltrok. Hun centrale vraag is hoe Nederland veranderde toen de steden in verval raakten. Zoals de titel van hun boek aangeeft, concentreren zij zich op de-urbanisatie en de balans tussen stad en platteland. De steden en het platteland in de provincie Zeeland staan daarbij centraal. De auteurs beloven dat het meervoudige karakter van Zeeland tussen 1750 en 1850 zal worden blootgelegd, maar doen vervolgens afbreuk aan die belofte met de boodschap dat dit een 'hope-loze taak' is (p.58). Het Zeeuwse verhaal wordt aangevuld met voorbeelden van andere steden. Dat is ook logisch,

want een volgende vraag die de auteurs zich stellen is waarom sommige steden wel in verval raakten en andere niet. Ten slotte kondigen ze aan een simpel onderzoeksmodel te presenteren om de complexe zaak van stedelijk verval en de-urbanisatie te kunnen analyseren.

Dit 'simpele onderzoeksmodel' wordt echter niet gegeven. Wel volgt een uitgebreide toelichting op het fenomeen van stedelijk verval en de-urbanisatie in de vroegmoderne periode, dat volgens de auteurs onderzoek dient te worden door middel van migratiecijfers, informatie over de aard van de migranten en de algemene economische structuur van de betreffende stad. Daarbij maken de auteurs onderscheid tussen typen steden: regeringssteden, militaire of havensteden, centra van internationale handel, industriële centra en centra van regionale handel. Voor elk type stad is de relatie met het platteland verschillend en zal een periode van economische stagnatie anders uitpakken.

In het geval van Zeeland gold dat de steden tussen 1750 en 1850 overduidelijk onderhevig waren aan de-urbanisatie. Dit werd voornamelijk veroorzaakt door de Vierde Engelse Oorlog, het faillissement van de VOC, de afschaffing van de slavenhandel en de opening van de Scheldemonding. Het verval zorgde ervoor dat de steden verlaten werden door arme én rijke bewoners; de steden die voorheen centra van internationale handel waren werden daarbij het zwaarst getroffen. Het gevolg was een veranderende relatie tussen stad en platteland: op het platteland was sprake van elitevorming terwijl de stedelijke elite aan macht inboette; de plattelandsbevolking werd politiek bewust; op het platteland ontstond een publieke sfeer en er kwam een publiek debat op over de Zeeuwse economische toekomst, waarin het platteland een grotere rol speelde dan voorheen.

De oorzaken van het verval en de de-urbanisatie dienen volgens de auteurs te worden gezocht in economische veranderingen. Ook geografische, klimatologische, ideologische, politieke, sociale en culturele aspecten kunnen hiertoe echter hebben bijgedragen. Opvallend genoeg wordt dit wel onderschreven door de voorbeelden die in het boek worden aangehaald, maar onderkennen de auteurs dit niet expliciet; zij houden hiermee te veel vast aan een economisch-historisch paradigma.

Ook in de tweede helft van het boek, waarin de focus op Zeeland wordt verlaten en waarin wordt ingegaan op de historische aandacht voor de rurale kant van Nederland, houden de schrijvers voornamelijk vast aan de beperkte economisch-historische blik. De verzuchting dat de periode rond 1800 te veel vanuit een politiek-historische invalshoek is onderzocht klinkt, gezien de turbulente en opwindende politieke ontwikkelingen in die periode, verongelijkt en degradeert het vernieuwende karakter van de betreffende politieke geschiedschrijving. En de constatering dat het zogenaamde Jan Saliebeeld van Nederland in deze periode nog steeds in zwang is, laat zien dat de auteurs recent werk als de proefschriften van Jeroen van Zanten en Matthijs Lok hebben genegeerd.

Ook zijn een aantal veronderstellingen weinig overtuigend: zo is het vergezocht te stellen dat de inhoud van burgerschap veranderd is dankzij de economisch gefundeerde verschuivingen in de relatie tussen stad en platteland, zeker gezien het feit dat deze verandering internationaal gezien weinig uniek is. De opkomst van de liberalen in de jaren 1840 gaf 'het platteland' geen politieke stem, zoals de auteurs stellen, maar vooral de elite uit de landsprovincies, die vervolgens werden opgenomen in de bestaande stedelijke elite. Tevens is het zeer discutabel dat de auteurs economische historische data als 'objectief' en politieke en culturele historische data als 'subjectief' presenteren.

Deze kritiek maakt de vragen hoe Nederlandse steden in verval raakten en op welke wijze dit de relatie tussen stad en platteland beïnvloedde niet minder interessant. De conclusie dat de relatie tussen stad en platteland veranderde kan worden gehandhaafd, maar de vragen hoe en waarom dit gebeurde behoeven nadere uitwerking. Wanneer de oorzaken in de toekomst niet alleen in economische ontwikkelingen worden gezocht, zal een completer beeld ontstaan van de veranderende relatie en kan deze ook beter worden verklaard. Of de-urbanisatie als nieuw onderzoeksmodel moet dienen blijft intussen echter zeer de vraag.

Christianne Smit

Universiteit Utrecht

Met deze ambitieuze studie over katholieke en protestantse vertalingen van *De imitatione Christi* vestigt Maximilian von Habsburg in één klap zijn naam in een onderzoeksdomein waarin hij tot nu toe vrijwel onbekend was (de indrukwekkende bibliografie vermeldt verrassenderwijs geen enkel artikel van de auteur). Als om het mysterie te vergroten, vermelden inleiding noch flaptekst in welke hoedanigheid en sinds wanneer Von Habsburg aan zijn onderzoek werkte. De auteur was enige tijd aan het Reformation Studies Institute van de Universiteit van St. Andrews verbonden en het boek verschijnt nu hij werkzaam is aan het History Department van de Oundle School, een *boarding school* in Northamptonshire.

Geen enkel boek verdient meer een 'medieval bestseller' te worden genoemd dan de *Imitatio Christi* van Thomas a Kempis. De faam van het boek is tot op heden blijven bestaan. Zozeer zelfs dat de persdienst van het Vaticaan het zinvol achtte om na het overlijden van de 'lachende paus' Johannes Paulus I, op de 33ste dag van diens pontificaat in 1978, het vrome verzinsel de wereld in te studeren dat hij *De navolging van Christus* aan het lezen was toen hij zijn laatste adem uitblies. De persdienst moet hebben gemeend dat de lectuur van de *Imitatio Christi* een postuum waarmerk zou vormen van de oprechte, verinnerlijkte devotie van de kerkvorst. *De imitatione Christi* bestaat uit vier boeken, die ik ter informatie hier vermeld: 1. *Admonitiones ad vitam spiritualem utiles*; 2. *Admonitiones ad interna trahentes*; 3. *De interna consolatione*; 4. *De devota exhortatione ad sacram corporis Christi communionem*.

De studie van Von Habsburg heeft een tweeledig doel. Ten eerste beoogt hij te beschrijven en verklaren hoe *De imitatione Christi*, dat ook in de vijftiende eeuw in handschrift en druk al een groot succes was, via vertalingen in de vroegmoderne tijd een bestseller werd bij zowel protestanten als katholieken (waarbij de rol van jezuïeten bijzondere aandacht krijgt). Ten tweede geeft hij een nuttig overzicht van de drukken die in het Latijn en in velerlei vertalingen tussen 1470 en 1650 verschenen. Niet alleen waren er talrijke edities in de meest gang-

bare Europese talen (Nederlands, Engels, Frans, Duits, Italiaans, Spaans), maar ook in minder voor de hand liggende talen (Grieks, Tsjechisch, Kroatisch, Japans, Pools en eenmalig in het Chinees).

Vooraleer aan het eerste hoofddoel toe te komen, beschrijft Von Habsburg in een tweetal hoofdstukken ('The *Imitatio Christi* in the context of Late Medieval devotion' en 'The *Imitatio Christi* and the *Devotio Moderna*') de historische en spirituele context waarin *De imitatione Christi* ontstond. Ik krijg de indruk dat deze hoofdstukken de auteur meer hoofdbrekens hebben gekost dan de overige; vermoedelijk is Von Habsburg toch meer boek-

historicus dan specialist in de geschiedenis van de spiritualiteit. Hij vermeldt hier weinig nieuws – de hoofdstukken hebben iets plichtmatigs – en de tekst bevat meerdere onduidelijke zinnen, die misschien een worsteling van de auteur met de materie verraden.

Wanneer we de drempel van deze hoofdstukken zijn gepasseerd, blijkt de auteur een zeer deskundige gids op een bijna onafzienbaar en ontzagwekkend complex

onderzoeksterrein. De auteur kent het terrein gelukkig als zijn broekzak, en hij heeft verstandige keuzes gemaakt zodat hij de lezer kan rondleiden zonder dat deze zich verdwaald voelt.

Von Habsburg beschrijft eerst de verspreiding van de oorspronkelijke tekst in handschrift en druk in de periode voorafgaand aan en kort na de reformatie (ca.1470-ca.1530). Vervolgens richt hij de blik op het – zeer lange – tijdvak waarin vertalingen van *De imitatione* specifiek op een katholiek dan wel protestants publiek waren gericht (ca.1530-1621). In twee hoofdstukken (6 en 9) die op uitvoerig bibliografisch onderzoek zijn gebaseerd, beschrijft hij het netwerk van vertalers, opdrachtgevers, drukkers en gebruikersgroepen in de katholieke en protestantse context. Het blijkt daarbij dat de overlevering en verspreiding van *De imitatione* in de katholieke wereld vooral door jezuïeten werd bevorderd en bewerkstelligd.

In twee hoofdstukken buigt Von Habsburg zich over de vertalingen in de protestantse traditie. Hij neemt de specificiteit van deze vertalingen onder de loupe

NIEUWE TIJD

De imitatione Christi. Geschiedenis van een bestseller

Maximilian von Habsburg, Catholic and
protestant translations of the *Imitatio Christi*,
1425-1650. From Late Medieval classics to
Early Modern bestsellers (Ashgate Publishers;
Surrey 2011) 355 p., €126,95
ISBN 9780754667650

(hoofdstuk 7) en beschrijft hoe ze hun plaats vonden in de protestantse wereld (hoofdstuk 8). Op vergelijkbare wijze behandelt hij de katholieke vertalingen en edities. De auteur schetst op welke wijze de appropriatie van *De imitatione* door Ignatius van Loyola plaatsvond (hoofdstuk 10), en hoe het boek in het algemeen verenigd kon worden met de jezuïtische religieuze cultuur (hoofdstuk 11).

De belangrijkste verdienste van het boek is dat op inzichtelijke wijze wordt verklaard hoe *De imitatione Christi* in de totaal verschillende receptie-omgevingen van protestanten en katholieken een succes kon worden. Voor de receptie in protestantse kring waren natuurlijk aanpassingen aan de tekst nodig, zij het slechts geringe. Want ook al is *De imitatione* van Thomas a Kempis ontsproten aan een monastieke, katholieke cultuur, toch heeft die herkomst geen zwaar stempel gedrukt op de tekst waarvan de essentie toegewijde verinnerlijking is. Alleen het vierde boek van *De imitatione* was voor protestanten niet geschikt, omdat het handelt over het sacrament van de eucharistie. Door simpelweg dit boek weg te laten, was de tekst al goeddeels geschikt voor

protestantse lezers. Daarnaast waren nog slechts kleinere aanpassingen nodig om de katholieke vingerafdrukken geheel uit te wissen.

Anderzijds bleek de verstilde innerlijkheid van *De imitatione* uitstekend verenigbaar met het strijdbare katholicisme van de jezuïetenorde. Er bestaat alleen een schijnbare tegenstelling tussen verinnerlijking en dynamiek in de wereld. Het kan dan ook niet verbazen dat Ignatius zelf zeer verknocht was aan *De imitatione*, er inspiratie aan ontleende, en diens gevolgde de lectuur ervan in zijn *Geestelijke oefeningen* aanraadde. Zo werd diezelfde inspiratie overgedragen op de jezuïetenorde die vervolgens voor talloze edities zorgde.

Een kanttekening bij dit boek, dat prijzenswaardig is in zijn grote lijnen, is dat de nuance van het detail soms gemist wordt, en dat de secundaire literatuur niet overal up-to-date is. Ten slotte, waarom toch zelfs in deze studie weer die onuitroeibare *accent grave* in de naam Thomas a Kempis?

Kees Schepers

Universiteit Antwerpen

Dat God in sommige plaatsen meer aanwezig zou zijn dan in andere sprak voor middeleeuwse christenen vanzelf. Een landschap bezaaid met kerken, kloosters en kruizen was het gevolg. Maar ook aan de vrije natuur werd bovennatuurlijke zeggingskracht toegekend. In bronnen, bomen en spelonken kon God worden gelokaliseerd en vereerd. Lang is gedacht dat de protestanten met hun focus op een zuiver innerlijke geloofsbeleving radicaal afrekenden met deze magisch-materiële vormen van devotie. Aan de hand van de omgang met het Britse en Ierse landschap tijdens de Reformatie, maar met uitlopers naar de vroege middeleeuwen en de negentiende eeuw, brengt Alexandra Walsham in haar nieuwste boek een belangrijke nuancering aan op deze vermeende *Entzauberung*.

Dat de Reformatie een ambigu proces is geweest dat zich met horten en stoten heeft voltrokken, is een thema

NIEUWE TIJD

Goddelijke boodschap of satanische verzen? De Reformatie van het landschap

Alexandra Walsham, The Reformation of the landscape. Religion, identity, and memory in Early Modern Britain and Ireland (Oxford University Press; Oxford 2011) 608 p., ill., €58,85 ISBN 9780199243556

dat Walsham na aan het hart ligt. In haar jongste boek betoont zij zich opnieuw een vurig pleitbezorgster van een 'lange reformatie' (1500-1750) waarin de banden met het middeleeuwse verleden minder rigoureuus en abrupt zijn verbroken dan eerdere generaties historici hebben aangenomen. Haar keuze voor het landschap als 'laboratory' waarin oorzaken en gevolgen van de Reformatie kunnen worden onderzocht, is een originele *material turn* die goed

aansluit bij recente cultuurhistorische ontwikkelingen. Uitgangspunt is dat landschap en geschiedenis zich niet los van maar in relatie tot elkaar ontwikkelen. Bijgevolg is het landschap zowel spiegel als motor van religieuze veranderingen, waardoor het zich uitstekend leent om deze veranderingen te onderzoeken.

In de visie van Walsham brengt elke generatie haar eigen *patine* aan op de natuur, zonder echter de sporen

van haar voorgangers uit te kunnen wissen. Dit gold voor de eerste christenen op Britse bodem, die zich wegens de gevoelens van de oorspronkelijke bevolking gedwongen zagen om prehistorische monolieten en heidense menhirs in hun eigen godsdienst te incorporeren in plaats van deze te vernietigen. Zo verging het ook de protestantse hervormers die ongeveer een millennium later de strijd met het katholieke landschap aangingen. Met een overvloed aan intrigerende bronnen toont Walsham aan dat de Britse 'godly men' ondanks hun rabiate vernietigingsdrang er niet in slaagden om alle heilige plaatsen van het aardoppervlak te vagen. Niet alleen omdat simpelweg de mankracht daartoe ontbrak, of omdat een algehele ontmanteling van de katholieke infrastructuur op teveel weerstand van de gewone gelovigen zou stuiten, maar vooral omdat de protestanten zelf eveneens bovennatuurlijke kwaliteiten aan de natuur toedichtten. In algemene zin zag men de natuur als een soort morele barometer waarvan Gods gevoelens ten aanzien van de mensheid konden worden afgelezen. De angst dat ook de duivel via natuurfenomenen tot de mens sprak, verdween evenmin. In de zeventiende eeuw deden Laudiaanse noties over de 'beauty of holiness' traditionele topografische tradities herleven en creëerden zelfs geheel nieuwe *loca sacra* met bijbehorende hagiografieën en wonderverhalen. Protestanten gaven, kortom, hun eigen magische tint aan het landschap. Voor de katholieke versie van het geografische verleden kwam een protestants equivalent in de plaats, dat zijn plaats in het sociale geheugen opeiste en een essentieel onderdeel van de protestantse identiteit werd. Walsham meent dat de fascinatie van oudheidkundigen met het mythische christelijke verleden dit proces nog eens versterkte. Omdat de invalshoek hier echter eerder nostalgisch dan religieus was, vraag ik mij af in hoeverre deze ontwikkeling onder de noemer van de Reformatie valt te vatten.

Het idee dat de Wetenschappelijke Revolutie haar krachten bundelde met de Reformatie in de strijd tegen het magische wereldbeeld verdient eveneens herwaardering volgens Walsham. De inzichten van Bacon en Newton deden noch in hun eigen ogen noch in die van de kerk afbreuk aan het beeld van God als schepper van de aarde, maar bevestigden daarentegen Zijn almacht en grootsheid. Wel wijzigde de theologische lens waardoor natuurverschijnselen werden geïnterpreteerd. Zo schreef men bijvoorbeeld de wonderbaarlijke geneeskracht van heilige bronnen niet langer toe aan hun middeleeuwse patroonheiligen, maar aan de zouten en mineralen in het water. Deze medicinale kwaliteiten werden echter beschouwd als een uiting van Gods genade, een gedachte

die stand hield tot in de negentiende eeuw toen dergelijke bronnen inmiddels waren uitgegroeid tot modieuze spa's.

Prereformatorische 'landmarks' bleven daarnaast haarden van katholiek verzet, aangewakkerd door hervormingsgezinde priesters die wegens de onverminderde spirituele aantrekkingskracht van heilige eiken en grillige rotspartijen de Tridentijnse schroom jegens deze vormen van devotie al snel overboord zetten. Ook hier toont Walsham in afwijking op de heersende opvattingen overtuigend aan dat er minder sprake was van onoverbrugbare tegenstellingen tussen hervormingsgezinde en traditionele katholieken dan van een 'constructive dialogue' waarin geografische ijkpunten dienst bleven doen om zowel gelovigen voor de kerk te behouden als de scheidslijn met de protestanten te markeren. In die zin was het landschap medebepalend voor de totstandkoming van confessionele identiteiten.

Zoals inmiddels mag worden verwacht van Walsham is *The Reformation of the landscape* rijkelijk voorzien van verwijzingen naar vaak opmerkelijke bronnen, variërend van kerkelijke verhandelingen over St. Patricks Purgatory – een onderaards grottencomplex waar traditionele gelovigen zich opsloten om alvast te proeven van de verschikkingen van het vagevuur – tot de advertentie van een achttiende-eeuwse aristocraat waarin een kluizenaar wordt gezocht om tegen gratis kost en 'inwoning' zijn park extra cachet te verlenen. De keerzijde is dat deze overvloedige casuïstiek regelmatig herhalingen oplevert die de vaart uit het boek halen. Bovendien schieten sommige bronnen hun doel voorbij. Zo lijken legenden over elfjes weinig van doen te hebben met de sacrale functie van het landschap. Een ander minder geslaagd punt is dat de door Walsham nagestreefde comparatieve benadering van de religieuze geschiedenis van Engeland, Schotland, Wales en Ierland te vaak blijft steken in losse anekdotes. Hetzelfde geldt voor de manier waarop het landschap in de lange achttiende eeuw geleidelijk vanuit de theologische naar de seculiere arena verhuisde. Deze kritische kanttekeningen vallen echter in het niet bij de grote intellectuele verdiensten van Walshams werk. *The Reformation of the landscape* is een ambitieus boek met een indrukwekkende conceptuele reikwijdte en belangrijke nieuwe inzichten die op originele wijze voor het voetlicht worden gebracht. Walsham is er voortreffelijk in geslaagd om een beeld te schetsen van de vroegmoderne periode dat net zo fascinerend, gelaagd en complex is als het landschap zelf.

Carolina Lenarduzzi

Universiteit Leiden

Nadat het De Ruyterjaar 2007 een stroom van uitgaven over de 'Bestevaer' opleverde, verscheen in 2011 deze Engelse publicatie over Michiel de Ruyter in internationaal perspectief. Het is het eerste deel in de serie *Protagonists of history in international perspective* van de nieuwe uitgeverij Karwansaray Publishers. De uitgeverij heeft met deze serie de ambitie bij te dragen aan de toenemende Europese eenheid. Met uitgaven over belangrijke figuren in internationaal perspectief zou de uitgever de groei van een 'collective European historical consciousness' willen stimuleren (p.7).

Dit streven uit zich in de keuze van auteurs. Het boek is weliswaar samengesteld door Nederlanders: emeritus hoogleraar Zeegeschiedenis Jaap Bruijn en (De Ruyter-)biograaf Ronald Prud'homme van Reine vormen de redactie samen met Rolof van Hövell tot Westerflier van Karwansaray Publishers. Hiernaast zijn echter zes van de elf bijdragen geschreven door buitenlandse auteurs.

Het resultaat is een informatief en breed werk over De Ruyter. Daar de belangrijkste studies over De Ruyter in het Nederlands zijn verschenen, is deze internationale uitgave een waardevolle aanvulling. Veel van de auteurs bouwen voort op eerder verricht onderzoek, waarmee de oorspronkelijkheid van deze bundel vooral zit in de combinatie van Nederlandse en buitenlandse perspectieven.

De bundel opent met een Nederlands perspectief: Bruijn schrijft over de maritieme wereld van de Republiek, wat voor (internationale) lezers die hier niet in thuis zijn welkom is, aangezien verschillende stadia van De Ruyters carrière goed geplaatst kunnen worden. Prud'homme van Reine volgt met een stuk over de eerste biograaf van De Ruyter, Gerard Brandt. Hij biedt een kritische blik op de totstandkoming van de biografie die in 1685 verscheen. Hoewel aantoonbaar zeer gekleurd, is het werk voor historici nog steeds van belangrijke waarde.

De eerste buitenlandse bijdrage is van Marokkaan Karim Bejjit, universitair docent Engels in Casablanca. Hij gaat in lijn met recente wetenschappelijke inzichten voorbij de traditionele stereotypische beeldvorming over Barbarije en laat helder zien hoe de relaties van de Nederlanders met dit gebied waren en hoe De Ruyter hier in de jaren 1644-1664 een rol speelde.

Hierna volgen enkele bijdragen over militaire ont-

wikkelingen ten tijde van De Ruyter. Zweeds historicus Jan Glete biedt een overzichtelijk artikel over staatsvorming en militaire ontwikkeling in de vroegmoderne tijd. Juist de decentrale structuur van de rijke Republiek maakte een efficiënte en effectieve opbouw van het verdedigingsapparaat mogelijk, concludeert Glete. Amerikaans maritiem historicus John Hattendorf voegt hieraan een artikel over militaire tactieken toe, met een nadruk op de ontwikkelingen aan Engelse en Nederlandse zijde tijdens

de eerste drie Engelse Oorlogen. Hij toont aan hoe de schepen, het geschut en de tactieken een sterke ontwikkeling doormaakten in deze periode.

De bijdrage van Engels maritiem historicus J.D. Davies richt zich op de beeldvorming over De Ruyter in Engeland. Aan de hand van contemporain materiaal toont hij smakelijk en inzichtelijk

hoe De Ruyter werd beschouwd als 'the Good Enemy'. Davies' hoofdstuk staat in contrast met de gedetailleerde, militair-historische bijdrage van Niels Probst, die de nadruk legt op de ontwikkelingen tijdens de oorlog tussen Denemarken en Zweden. De Deense historicus Probst toont slechts beperkt aandacht voor De Ruyter.

Vervolgens schrijft hoogleraar Zeegeschiedenis Henk den Heijer over De Ruyter in West-Afrika. Boeiend beschrijft hij de clandestiene expeditie van 1664, en betoogt hij hoe deze en daaropvolgende acties in de Caraïben en Noord-Amerika direct leidden tot het uitbreken van de Tweede Engelse Oorlog. Ook Fransman Michel Vergé-Franceschi behandelt een strijd, maar juist De Ruyters rampspoedige laatste strijd. Deze specialist in zeege-schiedenis licht vooral de ontwikkelingen aan Franse zijde toe, met enkele wel erg uitgebreide citaten.

Bruijn en Prud'homme van Reine bieden tot slot weer een Nederlands perspectief, de eerste met een artikel over de vlagofficieren ten tijde van De Ruyter en de rol die zij in zijn leven speelden, en de laatste over de portretten die van De Ruyter zijn geschilderd en hoe deze een beeld geven van de ontwikkelingen in het leven van De Ruyter zelf. Bovendien spreekt Prud'homme van Reine in dit artikel het traditionele beeld van een zogenaamd bescheiden De Ruyter tegen. De artikelen worden niet afgesloten door een epiloog, terwijl een samenbindende beschouwing van de erg diverse stukken niet had misstaan.

NIEUWE TIJD

Nationale held blijft nationale held

Jaap R. Bruijn e.a. ed., *De Ruyter. Dutch admiral* (Karwansaray Publishers; Rotterdam 2011) 279 p., ill., krt., tbl., €70,-
ISBN 9789490258030

De bundel is een zeer aantrekkelijke uitgave, met rijke illustraties in kleur en een ruim opgezette tekst. De eindnoten belemmeren het snel bekijken van referenties, maar dragen wel bij aan de rustige opmaak van de artikelen zelf. Een selecte bibliografie gaat vooraf aan de eindnoten, waarna een index van scheepsnamen, index van geografische namen en een auteursoverzicht volgen.

De keuze van auteurs uit verschillende landen is dan wel nieuw, maar dit boek biedt niet werkelijk een weerlegging van het beeld dat al van De Ruyter bestond. Nog steeds hebben historici hem hoog in het vaandel staan: de Nederlanders zijn trots op deze held en de buitenlanders schrijven met veel respect voor de Nederlander die een rol in hun eigen verleden speelde, al dan niet als gevreesde vijand. Hiernaast is in de bijdrage van de Fransman

een zekere voldoening te bespeuren dat de legende De Ruyter het moest afleggen tegen zijn landgenoten.

De ambitie van De Ruyter een held te maken die Europa samenbindt, blijkt echter een lastig te verwezenlijken doelstelling. De Ruyter blijft immers ook in het buitenland voor de belangen van de Republiek opkomen. Het nationale Nederlandse vertoog is weliswaar kundig in internationaal perspectief geplaatst, maar niet doorbroken. Zo blijft De Ruyter, al het streven naar een groei van Europese eenheid door een gezamenlijke geschiedenis ten spijt, ook in dit boek primair een Nederlandse held.

Suze Zijlstra

Universiteit van Amsterdam

In 1664 speelde zich een diplomatiek incident af aan het Lange Voorhout in Den Haag. De koets van George Downing, ambassadeur van Engeland, liep aan tegen die van de ambassadeur van de hertog van Holstein; beiden waren onwillig om plaats te maken, en de bedienden van beide vertegenwoordigers kregen het met elkaar aan de stok. De querulant Downing was later zo trots op zijn mensen dat hij nieuwe hoeden en zwaarden voor hen kocht als beloning. Het incident was trouwens vrij typisch, maar minder gebruikelijk was de interventie van Johan de Witt, die toevallig in de buurt was en de ruzie wist te sussen, waardoor de auteurs van dit boek de raadpensionaris als 'road-rage mediator' ten tonele voeren (p.79).

Dit is slechts een voorbeeld van de evocatieve zeggingskracht van deze studie over de Republiek en Engeland ten tijde van de zeeoorlogen. Het boek staat vol met mooie doorkijkjes op de vroegmoderne diplomatie: de circulatie van kranten, de dagelijkse praktijk van diplomatie, persoonlijke achtergronden, het dagelijks leven in Den Haag, financiële zaken, etcetera. De auteurs zijn er goed in geslaagd de periode en het onderwerp tot leven te brengen met oog voor detail.

Sir George Downing was ambassadeur in Den Haag ten tijde van de Nederlands-Engelse zeeoorlogen, en is traditioneel een belangrijke rol toegedicht in de verscherping van de relaties tussen de twee landen. De auteurs

NIEUWE TIJD

Dutch Uncle

Roger Downing en Gijs Rommelse, A fearful gentleman. Sir George Downing in The Hague, 1658-1672 (Verloren; Hilversum 2011) 248 p., ill., €31,- ISBN 9789087042516

nemen van deze visie geen afstand, maar brengen wel verdieping; maar vooral proberen zij de diplomatieke rol van Downing in kaart te brengen in een synthetiserende biografie, of eigenlijk een biografische monografie over de jaren van Downing als gezant in Den Haag.

Het boek heeft een evenementieel karakter en bestaat uit enkele chronologische hoofdstukken die Downings rol beschrijven. Aanvankelijk was Downing, afkomstig uit een puriteinse familie, als gezant onder Cromwell werkzaam. Dit waren geen fortuinlijke antecedenten na de restauratie van Karel II in 1660, maar Downing wist de nieuwe vorst te overtuigen van zijn kwaliteiten als diplomaat. Hij mocht aanblijven. Zijn anti-Nederlandse houding heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de verslechtering van relaties tussen de twee maritieme mogendheden die in 1664 tot de tweede zeeoorlog heeft geleid. In hoeverre dat voor de derde oorlog, die in 1672 uitbrak, het geval was, wordt minder duidelijk.

Hoewel het boek fijne pentekeningen bevat over het karakter van Downing, is de interpretatie soms iets te rechtlijnig. Zo menen de auteurs dat Downings consistente anti-Nederlandse zwart-witdenken ingegeven was door zijn militaire, maar ook door zijn puriteinse achtergrond. Dat kan, maar eveneens zetten ze Downing vooral als een cynische opportunist die met alle winden meewaait neer (p.163). Doe je Johan de Witt recht door te

stellen dat hij 'a machine-like mind' had (p.171)? Soms is de analyse wat dun. Zo menen de auteurs dat de speech van Downing aan de Staten Generaal in 1658 (onder Cromwell) en 1661 (onder Karel II) verrassend gelijkloend was, omdat hij de goede wil van zijn meester overbracht (p.74); een dergelijke uitspraak is in diplomatiek taalgebruik echter meer formulaïsch dan substantieel.

De auteurs hebben grondig onderzoek gedaan, en beheersen zowel de secundaire als de primaire bronnen. Ze hadden wellicht minder exclusief gebruik kunnen maken van de correspondentie van Downing zelf, en meer van mensen om hem heen. Eveneens had de interpretatie van Downings visie aan verdieping gewonnen bij meer aandacht voor de uitgebreide lijst geschriften en pamfletten die Downing volgens een bibliografisch aanhangsel zou hebben geproduceerd.

Dit alles neemt niet weg dat de studie over Downing de moeite waard is. De grondige kennis van de auteurs en beheersing van de materie zorgt ervoor dat het boek een mooie rondleiding geeft door de Nederlands-Engelse relaties, en laat zien hoe een vroegmoderne diplomaat functioneerde in het complexe krachtenspel van binnenlandse verhoudingen en internationale ontwikkelingen.

Toch blijft het uiteindelijk onhelder wat de conclusie van het boek is. De doelstelling, het in kaart brengen van de activiteiten van Downing, wordt gehaald. In de lange conclusie wordt thematisch een samenvatting gegeven van Downing als diplomaat, als financieel hervormer, als politicus etcetera. Maar Downing en Rommelse nemen niet heel duidelijk stelling in het debat dat zij in de inleiding nogal frontaal neerzetten als de historiografische

context van hun onderzoek. De impliciete these is dat we de Engels-Nederlandse zeeoorlogen vooral moeten zien als een mercantilistische strijd, waarbij zowel de economische als de politieke context van belang was. De Nederlanders hadden in Engelse ogen een te groot aandeel in de wereldhandel, en de oorlogen moesten de Republiek verzwakken en haar handel aan banden leggen. Deze visie bouwt voort op ideeën uit Rommelses *The Second Anglo-Dutch War*, waarin hij de politieke en economische oorzaken van de oorlog onderzocht. Dit nieuwe boek, eigenlijk een casestudy binnen de casestudy van de dissertatie, wijkt daar niet van af, hoewel Rommelse minder dan in zijn eerste studie afstand neemt van Steven Pincus, die de oorzaken van het conflict vooral zocht in ideologische factoren.

Kortom, hoewel Rommelse en Downing in de conclusie alle factoren wegen, komen zij niet tot een helder gedefinieerde nieuwe visie. Daar is een politieke biografie wellicht ook niet de plaats voor, maar Rommelse is inmiddels bij uitstek de aangewezen persoon om deze discussie verder te brengen, omdat hij met kennis van zaken internationale en binnenlandse politiek, diplomatie en economie synthetiseert tot interessante casestudy's. De biografie van Downing is een welkome aanwinst, maar het wachten is nu op een bredere studie van zijn hand over de Republiek als commerciële en navale mogendheid in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

David Onnekink

Universiteit Utrecht

Kerken en overheden stonden in de lange negentiende eeuw voor de prangende vraag hoe zij hun beladen relatie in een nieuwe tijd wilden vormgeven. De vanzelfsprekende symbiose van religie en publieke orde, die voor die tijd had gedomineerd, was tijdens de Atlantische Revoluties verloren gegaan. Tekenend daarvoor was de Franse aanval op de positie van de kerken geweest. In eigen land en daarbuiten lieten zij niet alleen gelijke rechten voor alle geloofsgemeenschappen vastleggen, maar werd ook op grote schaal kerkelijk bezit onteigend. De Europese machthebbers na 1815 namen veelal een positievere houding aan ten aanzien van religie, maar de geest was uit de fles: de positie van de kerken bleef de hele negentiende eeuw omstreden.

De twee eerste bundels uit de reeks *The dynamics of religious reform in Northern Europe, 1780-1920* nemen de vraag naar de veranderende positie van de kerken tot uitgangspunt. Het eerste deel, dat door Keith Robbins is uitgegeven, belicht de politieke en juridische aspecten van de omgang met religie. In het door Joris van Eijnatten en Paula Yates samengestelde tweede deel staan de kerken zelf centraal. Samengenomen bieden deze twee werken een dubbelportret, waarin de veranderende positie van religieuze gemeenschappen belicht wordt uit het perspectief van de overheid en van die gemeenschappen zelf.

Waar de keuze voor de lange negentiende eeuw voor de hand ligt, roept de ruimtelijke afbakening vragen op. In de weinig verhelderende inleiding op het eerste deel voert Robbins zelf de ene tegenwerping na de andere op tegen de afbakening van Noord-Europa als onderzoeksveld. Noord-Europa omvat volgens de uitgevers Ierland, Groot-Brittannië, België, Nederland, Duitsland, Noorwegen, Zweden en Denemarken. Maar dit Noord-Europa is toch geen geografisch aaneengesloten gebied? De watermassa's die Nederland, België en Duitsland scheiden van de Britse eilanden en van Zweden en Noorwegen doen in ieder geval anders vermoeden.

Onder de bevolking van de genoemde landen bestaat evenmin een gevoel van verbondenheid met 'Noord-Europa'.

Met het oog op de focus van de bundels op kerk en staat is de keuze ook niet te verklaren. De politieke geschiedenis van de samengevatte gebieden verschilt sterk: de Fransen kregen rond het begin van de negentiende eeuw bijvoorbeeld alleen in België, Nederland en Duitsland voet aan de grond. De invloed van de Atlantische Revoluties op de verhoudingen tussen overheden en geloofsgemeenschappen voelde men daaren-

tegen ook ver buiten dit gebied. De religieuze landkaart is evenmin reden de gebieden als eenheid te beschouwen. Voor Ierland en België gaat een dominante rol van het protestantisme niet op, in Scandinavië en Engeland speelden de scherpe tegenstellingen tussen levensbeschouwelijke gemeenschappen geen grote rol. De door Robbins aangevoerde contacten tussen de gebieden in deze regio kunnen niet verklaren waarom Frankrijk, Zwitserland en het Habsburgse rijk buiten beschouwing blijven. Biedt het uit deze keuze resulterende panorama toch een verrijkende aanblik?

Beide bundels zijn nader ingedeeld op basis van

regio's: Groot-Brittannië en Ierland, de Lage Landen, Duitsland, en de 'Nordic countries'. De ontwikkelingen binnen die regio's worden vervolgens per land door een andere deskundige besproken. Deze werkwijze brengt het gevaar met zich mee dat de bundel een verzameling losse nationale verhalen wordt, waarin dezelfde brede vraagstelling op verschillende casussen wordt toegepast. De expliciete vraag naar dwarsverbanden, gemeenschappelijkheden, contacten en verschillen raakt dan buiten beeld. Dat gevaar wordt helaas in beide delen herhaaldelijk werkelijkheid.

De uitgevers hebben het dreigende gebrek aan samenhang willen ondervangen door in de inleidingen op gemeenschappelijke ontwikkelingen te wijzen. Zeker Van Eijnatten en Yates doen dat verdienstelijk. Ze beschrij-

NIEUWSTE TIJD

Dubbelrecensie

The dynamics of religious reform

Keith Robbins ed., *The dynamics of religious reform in Northern Europe, 1780-1920. Political and legal perspectives (Universitaire Pers Leuven; Leuven 2010) 247 p., ill., €69,50 ISBN 9789058678256*

Joris van Eijnatten en Paula Yates ed., *The dynamics of religious reform in Northern Europe, 1780-1920. The churches (Universitaire Pers Leuven; Leuven 2010) 287 p., ill., €69,50 ISBN 9789058678263*

ven hoe de veranderende relatie met de staat in veel kerken het ontstaan van hervormingsbewegingen heeft beïnvloed, die veelal opriepen tot een vorm van herstel. Tegelijkertijd groeide de invloed van de meer behoudende middenklasse binnen de kerken, die zich vanuit piëtistische of verlichte denkbeelden op het individueel beleefde geloof richtten. Wat organisatie en de opleiding van geestelijken betreft professionaliseerden de kerken in deze periode sterk. Misschien wel de meest opvallende verandering was de opkomst van allerlei organisaties naast de kerken, die de gelovigen gebruikten om kerkelijke doelstellingen op andere maatschappelijke terreinen te ontplooiën, maar de dominante positie van kerken in religieuze gemeenschappen ook kon aantasten.

Uiteindelijk weten noch de uitgevers, noch de auteurs van de afzonderlijke bijdragen de vraag te beantwoorden of het zinvol is van een gemeenschappelijke Noord-Europese geschiedenis van kerk en staat te spreken. Wel maken deze twee bundels duidelijk dat met een verbreding van de geschiedschrijving over religie veel winst te behalen valt. In een dergelijke verbreding slagen de bundels ten eerste door de geschiedenis van religieuze gemeenschappen niet tot de geschiedenis van kerken te reduceren. Ten tweede toont de eerste bundel ook aan dat een expliciete verbinding van religie en macht meer inzicht kan bieden in de manier waarop de plaats van

religie in de moderne samenleving is veranderd. De wisselwerking tussen het zelfbeeld van de religieuze gemeenschappen en de wijze waarop overheden daarop inspelen, verdient daarbij een centralere plaats. Doordat deze bundels overheid en kerken scheiden, komt de dynamiek van deze relatie nu niet altijd uit de verf. Een thematische benadering, waarin de omgang met religie op maatschappelijke terreinen als onderwijs, partijpolitiek of media centraal staat, maakt vermoedelijk een scherpere analyse mogelijk.

Dat deze bundels ertoe aanzetten dergelijke vragen op te werpen bewijst hun waarde genoeglijk. In de eerste plaats zijn ze zeer geschikt als overzichten over de ontwikkeling van overheidsbeleid en kerken in de lange negentiende eeuw. Daarnaast bieden de door de uitgevers in hun inleidingen geformuleerde vragen de lezer nuttige aanknopingspunten om bij het bestuderen van de afzonderlijke bijdragen in het achterhoofd te houden. Lezers die vervolgens de moeite nemen om zelf op zoek te gaan naar verschillen, parallellen en gemeenschappelijke ontwikkelingen in de besproken landen, bieden deze bundels meer dan de som van hun delen.

Peter van Dam

Universiteit van Amsterdam

In deze studie worden theorie en praktijk van de ministeriële verantwoordelijkheid onderzocht aan de hand van een krantenonderzoek en de *Handelingen*. Het gevolg is een levendige reprise van de vele debatten die in de onderhavige periode zijn gevoerd. Slijkerman bestudeert hierbij niet alleen de ministeriële verantwoordelijkheid zelf, maar neemt ook stelling als het gaat om de betekenis van 1848, de duiding van de Aprilbeweging in 1853 en de conservatieve reactie in 1866-1868. In veel opzichten levert hij een opvallend revisionistische studie. Zowel het optreden van Schimmelpennick in 1848 als het ingrijpen van de koning in het publieke debat over de invoering van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, krijgen een positievere pers dan te doen gebrui-

NIEUWSTE TIJD

Theorie en praktijk van ministeriële verantwoordelijkheid

Diederick Slijkerman, Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid. De verhouding tussen koning, kabinet, kamer en kiezer, 1848-1905 (Prometheus; Amsterdam 2011) 472 p., €39,95 ISBN 9789035137042

kelijk. Thorbeckes eerbied en hooghartigheid worden meer benadrukt dan diens politieke moed en visie. In 1853 had Thorbecke volk en Kamer onvoldoende ingelicht en te weinig rekening gehouden met protestantse gevoeligheden. Koning Willem III trad op als een bekwaam crisismanager. Diens openlijke steun aan de Aprilbeweging had volgens Slijkerman geen anti-grondwettelijke implicaties. In 1853 was er geen sprake

van een conservatieve coup. Ook het latere optreden van het ministerie Van Zuylen wordt niet als reactionair getypeerd. In veel opzichten volgt Slijkerman – onbedoeld wellicht – de conservatieve interpretaties van de snedige journalist Izaäk Lion die '1848' op rekening schreef van de koning en gematigde conservatieven. Dat er een vorm

van ministeriële verantwoordelijkheid moest worden ingevoerd, werd in 1848 breed geaccepteerd, maar volgens Slijkerman wist op dat moment niemand precies waar die 'hoeksteen' van het staatsrecht zich bevond.

De ontwikkeling van de ministeriële verantwoordelijkheid wordt vooral als een proces van voortschrijdend inzicht voorgesteld. Hier wrekt zich dat Slijkerman de opvattingen die hoofdrolspeler Thorbecke vanaf 1839 hierover heeft geformuleerd impressionistisch weergeeft. Een meer systematisch onderzoek hiernaar had tal van uitglidders kunnen voorkomen. Was Thorbecke in 1840 voorstander van de strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid (p.24)? Een eng opgevatte strafrechtelijke verantwoordelijkheid stemde Thorbecke in 1840 zonder pardon af en in de Kamerdebatten – die Slijkerman niet behandelt – lichtte hij zijn standpunt uitgebreid toe. Ook diens voorbereidende artikelen in het *Handelsblad* ontbreken nagenoeg. Het feit dat Thorbecke de verantwoordelijkheid van de ministers relateerde aan het uitvoeren van de wet had een veel bredere strekking dan Slijkerman doet voorkomen. In de *Aanteekening op de grondwet* (deel 2, tweede druk, p.197) licht Thorbecke toe dat de ministeriële verantwoordelijkheid zich hoofdzakelijk richt op het uitvoeren of niet uitvoeren van de wet, maar dat dit een systeem van toezicht en handhaving veronderstelt 'waarin geen schakel' uit de staatsinrichting mag ontbreken: 'Het is over dit gansche verband zoowel, als over elk deel [...] dat de ministeriële verantwoordelijkheid zich moet uitstrekken'. Ook uit Thorbeckes *Bijdrage tot de herziening de grondwet* (1848) – een commentaar op de amendementen op zijn ontwerp – blijkt het systematische karakter van de ministeriële verantwoordelijkheid. Ik leg hier nadruk op omdat Slijkerman bij de behandeling van latere debatten over de ministeriële verantwoordelijkheid concludeert dat Thorbecke, en zijn aanhangers in en buiten de Kamer, hun standpunten zouden hebben opgerekt (onder andere p.270 en p.370). Bij de bespreking van het advies van tien hoogleraren in de rechten over de motie-Keuchenius vindt Slijkerman het 'opvallend' dat zij een pleidooi voerden voor 'een exclusieve en volledige ministeriële verantwoordelijkheid', wat neerkwam op een 'meer normatieve of ideële visie dan een beschrijving van de gangbare praktijk' (pp.184-185). Toch week deze door de liberale hoogleraar Buys opgestelde verklaring niet wezenlijk af van de door Thorbecke geïnitieerde – normatieve – politieke praktijk sinds 1849.

Verwarrend is ook Slijkermans weergave van Thorbeckes opvatting over zogenaamde 'Koninklijke kabinetten'. Door hier een verband te leggen met de

opvattingen van de Pruisische rechtsgeleerde F.J. Stahl ontstaat de indruk dat Thorbecke een grote mate van vrijheid voor de koning wilde behouden. Stahls hoofdwerk *Das monarchische Prinzip* dateert van 1845 en is niet van invloed geweest op Thorbeckes ontwikkeling – wel op het denken van Groen van Prinsterer. Op geen enkele manier heeft Thorbecke via de macht van de koning in de staatsinrichting een vorm van standpolitiek willen handhaven. Het recht van de koning om de ministers te benoemen past in het doctrinair liberale gedachtegoed waarbij het erom ging een zekere onafhankelijkheid te waarborgen van de uitvoerende macht tegenover de volksvertegenwoordiging. Deze doctrinaire achtergrond ontbreekt nagenoeg bij Slijkerman. Hierdoor gaat het een en ander mis. Bij de duiding van de motie-Keuchenius herhaalt hij in feite de conservatieve kritiek op Thorbecke. Waar deze als minister de mening had dat de Kamer zich niet zou moeten inlaten met benoemingen van ambtenaren, steunde hij als Kamerlid uiteindelijk toch de motie-Keuchenius waarin de benoeming van minister Mijer tot Gouverneur-generaal in Indië werd afgekeurd. Amendeerde Thorbecke hier zijn opvatting over de reikwijdte van de ministeriële verantwoordelijkheid? Ten aanzien van benoemingen zou de Kamer steeds 'eene zekere reserve in acht nemen; en terecht zal een Ministerie, desnoods, haar de noodzakelijkheid, om die reserve te betrachten, herinneren. Doch geheel iets anders is het, een benoeming door het praerogatief der Kroon te willen dekken. Die dat doet, tracht de ministeriële verantwoordelijkheid door autokratie te verdringen' (*Onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, deel 6, p.20). Hier verwoordde Thorbecke een standpunt over benoemingen dat nog steeds gangbaar is: de Kamer moet zich omwille van de bestuurbaarheid niet met individuele benoemingen willen bemoeien, maar met een ruime opvatting van koninklijke kabinetten heeft dit niets van doen. De politieke strijd in 1866-1868 draaide om het recht van de koning en in het verlengde daarvan om de invloed van conservatieve elites op de besluitvorming. Hierbij probeerden de conservatieven via artikel 53 van de grondwet – *de uitvoerende macht berust bij den Koning* – de Kamer te omzeilen. Tegen de toevoeging van dit artikel aan zijn ontwerp had Thorbecke al bezwaar gemaakt in de *Bijdrage* van 1848 – omdat hiermee meer gesuggereerd werd dan de bedoeling was. In de *Bijdrage* kritiseerde hij amendementen die de koning feitelijke macht over het leger en de koloniën gaven.

Bij de behandeling van de conservatieve tegenbeweging doet Slijkerman weinig met het materiaal dat naar voren is gebracht in de studie van Ronald van Raak, *In*

naam van het volmaakte. *Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw* (2001). De Aprilbeweging vormde volgens Slijkerman niet het decor voor een conservatieve coup – dit is het beeld dat de polariserende liberalen zelf creëerden (p.154). Inderdaad kan het optreden van het ministerie Van Hall niet als reactionair worden getypeerd. Maar: diens gematigde optreden kon koning, conservatieven en antirevolutionairen niet bekoren. Al vanaf 1852 werden op Paleis het Loo bijeenkomsten belegd om alternatieven voor '1848' te bedenken. In 1856 maakte de koning in een missive duidelijk dat hij dacht aan een herziening van de grondwet, de kieswet en de gemeentewet, kortom: het stelsel van Thorbecke. Speelde deze latent reactionaire houding van de koning niet al een rol in 1853? Slijkerman vindt van niet, maar staft zijn opinies niet op basis van primair bronnenonderzoek. Bij zijn pretentieuze revisionisme wordt oudere historiografie nogal eens afgeserveerd, maar om te overtuigen is dan meer aanvullend onderzoek vereist. Eén voorbeeld. Bij de evaluatie van de volgens Slijkerman ontactische, weinig nationale houding van de liberalen in 1853 neemt hij het contemporaine conservatieve verwijt over dat Thorbeckes ministerie tevoren wel een regeling had getroffen met de Hervormde Kerk, waardoor het liberale verweer dat de staat kerken als gewone privaatrechtelijke verenigingen zag, werd ondermijnd. Slijkerman vat vervolgens Thorbeckes repliek samen (p.111), maar vermeldt niet dat Thorbecke er hier nadrukkelijk op wees dat de regeling met de Hervormde Kerk een persoonlijk initiatief was geweest van de op dat moment al afgetreden minster Nedermeijer van Rosenthal – een daad tegen de mening van de overige ministers, die hiervan pas op de hoogte waren toen de regeling in de openbaarheid kwam (*Onuitgegeven parlementaire redevoeringen*, deel 3, p.255). Thorbeckes lezing kan worden geverifieerd door de notulen van de ministerraad te raadplegen. Kranten

en de *Handelingen* zijn belangrijke bronnen, maar al snel komt dan beeldvorming centraal te staan, waar een meer feitelijk onderzoek vereist is.

Slijkermans studie naar het voorschrijdende inzicht over werking van de ministeriële verantwoordelijkheid heeft de meeste waarde als het gaat om de machtsstrijd tussen regering en parlement. In het doctrinaire systeem van Thorbecke ontstond bij een blijvend meningsverschil tussen minister en Kamer een patstelling in het proces van wetgeving. Het was dan aan de koning om te beslissen of Kamerontbinding of nieuwe verkiezingen noodzakelijk waren. De taak van de koning was ervoor te zorgen dat er een regering werd gevormd die in overeenstemming was met de wil van de meerderheid – maar die Kamermeerderheid kon dit niet zomaar afdwingen. Op den duur zijn hier de motie van afkeuring en wantrouwen uit voortgekomen – een vorm van parlementair gewoonterecht. Het strikte dualisme van Thorbecke was bedacht op revolutionaire ontsparingen – en wortelde daarmee in de denkwereld van de Restauratie. Toch bleef ook na de periode Thorbecke een zekere mate van dualisme tussen regering en parlement gewenst – waar Slijkerman spreekt van 'het einde van het dualisme' (p.384). Hoe dit residu van het dualisme in de praktijk werkte – of juist niet werkte – welke invloed de koning ook na 1868 nog kon uitoefenen bij kabinetsformaties: we komen het in deze studie niet te weten. *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid* bestaat daarvoor te veel uit impressies die wat mij betreft niet voldoen aan Slijkermans eigen norm van 'de historiografische traditie van Leopold von Ranke, waarin kritische (objectieve) geschiedschrijving en bronnenkritiek vooropstaan' (p.393).

Jan Drentje

Rijksuniversiteit Groningen

De woorden *cultural turn*, die figureren in de titel van Jeremy Blacks meest recente publicatie, vormen voor wetenschappers die de verschijnselen oorlog en menselijk geweld bestuderen een bekend begrip. Tot het jaar 2003 was, aldus Black, onder deze wetenschappers de opvatting dominant dat de ontwikkeling van de oorlogvoering vooral door technologische factoren werd bepaald. Velen waren sinds het begin van de jaren negentig in de ban van de zogeheten *Revolution in military affairs*, die ervoor zou zorgen dat de westerse en met name de Amerikaanse strijdkrachten de komende decennia militair superieur zouden blijven. *Network centric warfare* was een van de termen waarmee de oorlog van de toekomst werd getypeerd. Een hightech combinatie van sensoren, communicatiemiddelen, doelopsporingsmiddelen en precisiewapens zou ervoor gaan zorgen dat het gevechtsveld volkomen transparant werd. De ontzuivering kwam in 2003 in Irak, toen een door de VS geleide coalitie verzeild raakte in een opstand waarop zij geen effectief politiek-militair antwoord had. Ondoorzichtige netwerken van opstandigen, die louter irreguliere strijdmethoden toepasten, maakten het de Amerikanen en hun bondgenoten uitermate lastig. Technologische superioriteit bleek in dit soort conflicten niet zaligmakend. Van meer belang was een grondige kennis van de vijand of, nog beter, van de samenleving waarin de opstand was geworteld. Wat nodig was, was *culture-centric warfare*. En zo maakte de militaire gemeenschap in het Westen door toedoen van Irak een scherpe *cultural turn*.

Volgens Black onderging de studie van de militaire geschiedenis een soortgelijke culturele ommezwaai, in de zin dat het tegenwoordig gebruikelijk is de verklaringen voor de wijze waarop gemeenschappen oorlog voeren – en dan vooral voor hun militaire effectiviteit of het gebrek daaraan – hoofdzakelijk in culturele factoren te zoeken. Op zich staat hij positief tegenover deze ontwikkeling, want ook hij onderkent de beperkingen van technologisch determinisme. Maar tegelijkertijd wil hij waarschuwen tegen een te ondoordacht gebruik van de begrippen *culture* en *cultural*, omdat deze daardoor te vage en te poreuze noties dreigen te worden. Deze vermaning ligt ten grondslag aan Blacks nieuwe boek, waarin hij zegt duidelijk te willen maken hoe militair historici deze begrippen wel betekenisvol kunnen

toepassen. Hoewel een dergelijke exercitie zeker zijn nut heeft, is het spijtig dat Black – net als hij dat deed in zijn *Rethinking military history* uit 2004 – een onvolledig en eenzijdig beeld van de militair-historische professie geeft, waardoor veel van zijn kritiek overtrokken overkomt.

Hij wekt ten onrechte de indruk dat er in de wereld van Mars en Clio te weinig begrip zou zijn voor de noodzaak culturele verklaringen op methodisch verantwoorde wijze zorgvuldig te onderbouwen, alsof hij de enige is die sceptisch staat tegenover een modelmatige benadering van de geschiedenis en tegenover monocausale verklaringen.

Bovendien kan men moeilijk volhouden dat militair historici pas in 2003, als direct gevolg van de

gebeurtenissen in Irak, de wijze waarop oorlogen worden gevoerd door een culturele lens zijn gaan beschouwen. Al in 1993 omschreef John Keegan in zijn *A history of warfare*, met een knipoog naar Clausewitz, oorlog als *culture by other means*. De bekendste en wellicht meest omstreden studie die oorlog als een cultuuruiting beschouwt, Victor David Hansons *Carnage and culture*, dateert van 2001. Deze Amerikaanse classicus onderkende een bij de oude Grieken ontstane en nog altijd voortlevende *western way of warfare*, die zou worden gekenmerkt door een streven naar de directe (militaire) confrontatie en de beslissende slag. Hij beschrijft dit als een overwegend succesrijke manier van oorlogvoeren die zou zijn geworteld in een sociaal-cultureel mengsel van politieke vrijheid, kapitalisme, zelfkritiek, wetenschapszin en een burgerlijk militarisme. Blacks kritiek op dit soort algemene, meer dan 25 eeuwen bestrijkende theorieën, in de categorie van *the West versus the rest*, is weliswaar terecht, maar hij laat onvoldoende uitkomen dat Hansons aanpak niet kenmerkend is voor de wijze waarop militair historici gedrag en prestaties op het slagveld cultureel proberen te duiden. Hun reikwijdte is doorgaans sterk plaats- en tijdgebonden, terwijl zij zich verre houden van *sweeping statements*.

In zes min of meer chronologisch gestructureerde hoofdstukken probeert Black aan te tonen hoe het wel moet: hoe in een nauw gedefinieerde context het wel degelijk mogelijk is zinvolle verbanden te leggen tussen de gedragingen van een krijgsmacht en de cultuur waarvan deze deel uitmaakt. Zo behoeft het bekende en vaak nog terloops gebruikte begrip *strategic culture* bepaald niet betekenisloos te zijn, betoogt hij, mits het concreet wordt

NIEUWSTE TIJD

Militaire geschiedenis en de *cultural turn*

Jeremy Black, *War and the cultural turn* (Polity Press; Cambridge 2012) 192 p., €21,80
ISBN 9780745648347

gekoppeld aan bijvoorbeeld een bepaalde staat in een bepaald tijdvak. Dan kan dit de wijze van militair optreden van die staat zeker mede helpen verklaren. Blacks hoofdstukken bevatten stuk voor stuk waardevolle inzichten, waarbij zijn grote belezenheid indruk maakt. Om één voorbeeld te noemen: ronduit verfrissend is zijn nuchtere benadering van het 'probleem' van de Franse nederlaag in het voorjaar van 1940. Terwijl in recente literatuur over dit onderwerp ter verklaring van het fiasco vaak met een cultuurhistorische focus diep in de Franse ziel wordt geschouwd, raadt hij aan niet uit het oog te verliezen dat aan dit militaire falen toch ook meer prozaïsche gebre-

ken op het terrein van organisatie, tactiek en leiderschap ten grondslag lagen; gebreken die niet of slechts in zeer beperkte mate cultuurgebonden zijn. En zo komt Black tot meer rake observaties, maar een logisch verband weet hij tussen al die punten niet aan te brengen. Een bezwaar tegen dit boek is dan ook dat er een heldere lijn in ontbreekt. Wie de *cultural turn* wil maken, heeft aan Black helaas geen goede gids.

Ben Schoenmaker

Nederlands Instituut voor Militaire Historie en
Universiteit Leiden

Twee jonge Belgische historici, Bruno Benvindo en Evert

Peeters, schreven in het spoor van de Franse historicus Pierre Nora een boek over de manier waarop het verleden belichaamd wordt. Deze belichaming kan betrekking hebben op de plek waarop dit gebeurt of op de gemeenschap die zich het verleden herinnert.

In het eerste geval gaat het om plaatsen van herinnering (*lieux de mémoire*), in het tweede geval over herinneringsgemeenschappen. Beide concepten wijzen erop dat wat men 'collectief geheugen' noemt, nooit homogeen en onveranderlijk is, maar een grillige verscheidenheid vertoont, waarvan de onderdelen elkaar kunnen uitsluiten of versterken, met elkaar in botsing kunnen komen of juist niet. De Tweede Wereldoorlog heeft niet alleen letterlijk een grote ravage aangericht, in materiële schade en in mensenlevens, maar ook de herinnering eraan heeft heel wat scherven nagelaten. Voor weinig landen is dit meer het geval dan voor België. De botsing tussen gepolitiseerde taalgemeenschappen, maar ook tussen culturele en ideologische groepen, heeft van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog een echte strijdplaats gemaakt.

De communautaire scheidingslijn in België heeft de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog sterk gespleten. Naast een nationaal discours zijn er steeds uitdrukkelijker subnationale discourses ontstaan. De kritische deconstructie van deze herinneringsdiscourses is de laatste twee decennia het werk van een generatie historici die van bepaalde nationale en culturele canons afstand hebben genomen. De invloed van voorbeelden en debatten in

NIEUWSTE TIJD

We zijn wat we herdenken

*Bruno Benvindo en Evert Peeters, Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010 (De Bezige Bij; Antwerpen 2011) 262 p., ill., €19,95
ISBN 9789085423249*

het buitenland zijn duidelijk merkbaar, en de oude communautaire gevoeligheden spelen geen rol van betekenis meer. Een jonge generatie van historici herstelt verbindingslijnen over achterhaalde communautaire en levensbeschouwelijke tegenstellingen. In opdracht van het federaal gefinancierde Studie en Documentatiecentrum

voor Oorlog en Maatschappij (SOMA) in Brussel schreven Benvindo (afgestudeerd aan de Franstalige Universiteit Libre de Bruxelles) en Peeters (afgestudeerd aan de Katholieke Universiteit Leuven) samen aan dit boek.

In hun boek behandelen de auteurs vier herinneringsplaatsen die te maken hebben met de Tweede Wereldoorlog. De twee belangrijkste herdenkingsplaatsen die naar de Duitse bezetting verwijzen zijn het militaire fort van Breendonk bij Antwerpen en de Dossinkazerne in Mechelen. Daarnaast is er de Congreskolom in Brussel die als een soort nationaal altaar dient, en de IJzertoren in Diksmuide die een vergelijkbare rol speelt voor de Vlaams-nationale beweging. Elk van deze plekken bracht een specifieke herinneringsgemeenschap samen: politieke gevangenen, joden, Belgische patriotten, Vlaamse nationalist. Centraal in het boek is een soort chronologische breuk die de auteurs rond 1970 situeren. Voor deze breuk waren centrale herdenkingsorden plaatsen waar de eer van de natie werd gecelebreerd (Breendonk, de Congreskolom en de IJzertoren). Daarna drong geleidelijk de ethiek van de universele mensenrechten door (Breendonk en vooral de Dossinkazerne). In plaats van de nadruk te willen leggen op verschuivende inhouden,

willen de auteurs vooral kijken naar de veranderende stijlen van herinnering.

Benvindo en Peeters onderzoeken in hun boek de manier waarop inhoud en vorm van de vier gedenkplaatsen zich ontwikkelen ten gevolge van het veranderende politieke landschap in België, met grote aandacht voor de steeds groter wordende rol van de deelstaten. Niet langer de Belgische staat, maar de deelgebieden – Vlaanderen in het bijzonder – gaan het hoederecht over de historische herdenkingsplekken opeisen. Het terugtrekken van de centrale staat heeft paradoxaal genoeg geleid tot een grotere greep door de overheid op de oorlogsherinnering. Dat betekende ook een terugdringen van de rol van private belangengroepen (of herinneringsgemeenschappen). Waar de Belgische staat vroeger nationale doelstellingen nastreefde, zullen de nieuwe overheden (de Vlaamse bijvoorbeeld) zich beijveren om een verbinding tot stand te brengen met het internationale perspectief van de mensenrechten. Het best komt dit tot uitdrukking in de recente discussies over een nieuwe invulling voor de Dossinkazerne. Ingewikkelder ligt dat bij de IJzertoren, waar een veldslag wordt geleverd tussen de gematigde minnaars van de Vlaamse beweging en extreemrechtse krachten.

Veel van wat de auteurs in hun boek beschrijven is al bekend. Het boek gaat vooral over de vele discussies, zowel intern als in de publieke ruimte, die er over inhoud

en vormgeving van de vier gedenkplaatsen zijn gevoerd. Hun verdienste bestaat erin vele verbindingslijnen te trekken tussen op het eerste gezicht totaal verschillende plaatsen van herinnering. Dit boek is een mooie insteek voor de analyse en bezinning over het herinneringsland-schap in België, dat de auteurs meer verbrokken achten dan in de meeste andere landen. De auteurs hebben er goed aan gedaan erop te wijzen dat België in dat opzicht minder een uitzondering vormt dan vaak wordt gedacht. Het is in België nogal eens de gewoonte om het homogene karakter van de herinneringscultuur in andere landen te overschatten. Ook in Nederland, Frankrijk en (natuurlijk) Duitsland wordt over de erfenis van de Tweede Wereldoorlog gestreden door verschillende herinneringsgemeenschappen. Onder een patriottisch of universalistisch herinneringsdiscours worden de ‘afwijkende’ geluiden steeds sterker. Terecht kan men de strijd om de herinnering – en het uitblijven van verzoening – ook beschouwen als een bewijs van sterkte. Als herinnering een imperatief is, kan strijd daar beter toe bijdragen dan consensus. De strijd alleen al is de beste garantie tegen de vergetelheid. En dat is iets wat zowat alle herinneringsgemeenschappen nastreven.

Georgi Verbeek

Maastricht University en Katholieke Universiteit Leuven

Nog altijd kan men zich verbazen over de profetische, alarmistische boodschap van Hugo Bettauers *Die Stadt ohne Juden* (1922) en Artur Landsbergers *Berlin ohne Juden* (1925), die slechts twintig jaar later zo dramatisch bewaarheid werd toen de nazi's erin slaagden vrijwel alle Europese steden van joden te zuiveren. Dat zich vijfenzeftig jaar na de Tweede Wereldoorlog zelfs in het Midden- en Oost-Europese centrum van de Europese Holocaust in deze ‘lege steden’ een joodse renaissance zou voltrekken, had niemand voor mogelijk kunnen houden. Vooral Duitsland en Polen leken na deze etnische en ruimtelijke zuiveringen voor eeuwig *Judenrein*. Enige jaren geleden signaleerde Ruth Ellen Gruber in haar boek *Virtually Jewish. Reinventing Jewish culture in Europe*

NIEUWSTE TIJD

Joods Disneyland in een landschap zonder joden

Michael Meng, Shattered spaces. Encountering Jewish ruins in postwar Germany and Poland (Harvard University Press; London 2011) 351 p., ill., krt., €31,50 ISBN 9780674053038

(2003) al deze ‘heruitvinding van de joodse cultuur’ na 1989, waarbij zij wees op het Israëlitische en joods-Amerikaanse klezmer-toerisme, en de opmerkelijke identificatie van niet-joodse Europeanen met het verdwenen Jodendom, vooral in zijn exotische, Jiddische variant, dat zijn ruimtelijke weerslag kreeg in de terugkeer van ‘joodse wijken’ in Europese ‘cities without

Jews’. Een doorwrocht bewijs daarvoor is nu te vinden in Michael Mengs indrukwekkende dissertatie over de omgang met het verweesde joodse erfgoed in Duitsland en Polen in de naoorlogse periode.

Mengs betoog, dat stoelt op grondig archiefonderzoek in Essen, West-Berlijn, Potsdam, Wrocław (Breslau) en Warschau, nuanceert gangbare opvattingen over elkaar opeenvolgende herinneringsfasen en contras-

terende herinneringsregimes aan weerszijden van het IJzeren Gordijn. Hij sluit daarmee impliciet aan bij Rudy Koshars beschouwing van de evolutie van het Duitse herinneringslandschap na 1870 als een continue afwisseling van vier paradigma's: nationale monumenten, ruïnes, reconstructies en sporen (Rudy Koshar, *From monuments to traces. Artifacts of German memory 1870-1990* (2000)). Voormalige joodse bezittingen werden na de oorlog evenzeer bedreigd in 'kapitalistische' als in 'communistische' steden. Zo werden in *beide* Duitse staten voormalige joodse buurten weggezuiverd door een modernistische politiek van stadsvernieuwing, en terwijl communistische stadsbestuurders in de DDR aanvankelijk nog wel iets van antifascistische clementie met joodse overlevenden toonden, kwamen de spaarzame reddingsacties in de BRD voornamelijk van Amerikaans-joodse claimcommissies en linkse actiegroepen. Tegelijk verdween ook veel joods erfgoed in Warschau, Wrocław en andere Poolse steden, paradoxaal genoeg juist vanwege een Poolse voorkeur voor historische reconstructies die echter vooral op het 'eigen' erfgoed waren gericht. Dat er niettemin na de Val van de Muur zowel in het verenigde Duitsland als in Polen een intensieve reddingsactiviteit ontstond rond voormalige joodse begraafplaatsen, synagogen en andere 'shattered sites' mag dan ook wel een wonder heten. Toch oordeelt Meng buitengewoon kritisch over deze 'marketing of Jewishness', waarbij hij er niet voor terugschrikt te wijzen op de overeenkomstige antisemitische én filosemitische benadrukking van *otherness*. Die inversie van de Jodenhaat in 'trendy Judaism', de toeristische *branding* van exotische, joodse sporen, speelt meer dan waar ook in het stedelijk landschap van 'New Berlin'. Volgens Meng representeert Scheunenviertels actuele zelfpresentatie als Berlijns 'joodse district' dan ook geen historische werkelijkheid, maar een mentale *mapping* die stoelt op een associatie van joden met het 'oosten', vergelijkbaar met het negentiende-eeuwse stigma van het gettojodendom.

Van belang is Mengs studie mijns inziens vooral vanwege zijn aandacht voor de materiële aspecten van de meer recente 'buitenlandse' toe-eigening van ontheemd joods erfgoed, die in het herinneringsonderzoek nog weinig zijn belicht. Zo signaleert het een opkomend antisemitisme op het Poolse platteland, waar de verarmde bevolking niet of nauwelijks profiteert van de miljoenen die de Amerikaanse Ronald Lauder Foundation sinds de jaren 1990 vanuit Berlijn in de restauratie van ruïneuze synagogen, badhuizen en begraafplaatsen in 'landschappen zonder joden' investeert. Dezelfde stichting heeft in 2002 ook de funderingen van Warschaus in 1961 gesloopte oudste synagoge opgegraven en tegen de

zin in van de Poolse joodse gemeenschap via *National Geographic* de missie van een historische reconstructie op de internationale erfgoedagenda geplaatst. In de Warschaue wijk Maranów, op de plaats van het vroegere getto, heeft Lauder zelfs een compleet woonblok als 'joodse ruïne' opgekocht met het oogmerk van een 'authentieke' historische reconstructie. In West-Duitsland verliep dit proces van joodse erfgoedwording weliswaar meer vanuit de eigen bevolking en gelaagder dan in Polen, maar de uitkomst is hetzelfde. Dit mag blijken uit de aaneenschakeling van herbestemmingen van Essens vroeg twintigste-eeuwse 'Alte Synagoge' (ooit de nieuwe synagoge): *Industriedesign*-museum (1959), politiek-historisch documentatiecentrum (1980), en *Haus jüdischer Kultur* (2008) – in welke het in de Kristallnacht door brand verwoeste interieur naar de toestand van 1938 is 'terug-gerestaureerd'.

Kosmopolitisme is in Mengs ogen weliswaar een goede zaak, 'but locating it in restoration and commemoration literally in physical spaces and metaphorically in the commemorated presence of the past that rebuilt sites signify', zou gevaarlijk zijn. Naar analogie van het vroegere 'bevrijdende antisemitisme' spreekt hij van de politieke correctheid van een 'verlossend kosmopolitisme'. Door deze performatieve omarming van het joodse verleden als symbool van liberale, democratische waarden zouden Duitsers en joden zich willen zuiveren van antisemitische zonden. Zonder kritische reflectie op de verdwenen multi-ethniciteit van Midden-Europa heeft deze symboliek van tolerantie juist niet tot een werkelijk multiculturalisme geleid. De verheerlijking van de verdwenen joden als vroegere 'medeburgers' straalt immers niet af op nieuwe minderheden met moskeeën die buiten deze zelfbenoemde judeo-christelijke orde worden geplaatst.

Hoewel dergelijke 'sweeping statements' niet in alle opzichten recht doen aan de complexiteit van de Duitse en Poolse herinneringspolitiek heeft Meng een belangrijke bijdrage geleverd aan het debat over ruimtelijk erfgoed, restauratiepolitiek en Holocaust-herinnering. Dat monumentenzorg-geschiedenis alleen vanuit een cultureel-politieke context kan worden beschreven, is een conclusie die ook voor andere perioden kan worden onderschreven, maar wat uit zijn interdisciplinaire, transnationale benadering van Europa's meest pijnlijke erfgoed duidelijk wordt, is dat erfgoed niet uit het verleden is overgeleverd, maar telkens opnieuw wordt gemaakt en vermarkt.

Rob van der Laarse

Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit Amsterdam

De Duitse bezetter vermeed in ons land weliswaar een rechtstreekse confrontatie met de kerken, maar was tegelijkertijd meedogenloos als de inhoud van prediking of kerkelijke verklaringen hem niet aanstond. De kerken verenigden zich in een 'Convent van Kerken' en traden dikwijls gezamenlijk op tegenover de Duitsers. Het verzet van de katholieke bisschoppen in ons land is reeds in 1945 door Siegfried Stokman en (toen nog) aartsbisschop Johannes de Jong gedocumenteerd. H.C. Touw bundelde een jaar later de documenten van het interkerkelijk verzet, als verantwoording vanuit de Nederlandse Hervormde kerk. In de volgende decennia verschenen verschillende monografieën op dit gebied die bovendien nuttige nuanceringsaanbrachten, waaronder de publicaties van G. van Roon en J.M. Snoek (beide uit 1990).

De specifieke rol van de geestelijkheid was evenwel nog niet thematisch onderzocht. De door George Harinck en Gert van Klinken geredigeerde bundel wil, althans wat de protestantse geestelijkheid betreft, in deze lacune voorzien. Acht van de tien artikelen uit dit boek beperken zich tot de 127 predikanten die vanwege hun verzetshouding en uitspraken in oorlogstijd gevangen hebben gezeten in concentratiekampen of de 34 van hen die daar zijn omgekomen. Twee andere bijdragen vallen buiten dit kader. Een elfde bijdrage, van de hand van Jan Ridderbos, geeft een totaaloverzicht met de namen van Nederlandse predikanten in concentratiekampen in West-Europa. Een uitgebreide digitale versie van dit overzicht op www.hdc.vu.nl verschaft nadere informatie over de omgekomen predikanten en vermeldt daarnaast de namen van in Nederlands-Indië omgekomen predikanten en zendelingen. Bovendien geeft Ridderbos daar een lijst van predikanten in gijzelaarskampen zoals Sint-Michielsgestel en Haaren.

De bundel begint met een verhelderend artikel van Geert Hovingh over de houding van de Duitse bezettingsautoriteiten tegenover kerken en predikanten. Daaruit blijkt hoe systematisch de verschillende organen van de bezetter werkten in de controle op en het bespioneren van kerken, predikanten en 'foute' gemeenteleden. Twee andere artikelen hebben eveneens een analytisch

karakter. Harinck beschrijft de situatie van de predikanten in kamp Amersfoort, voornamelijk op grond van op schrift gestelde herinneringen. Velen gingen ook daar door met hun pastorale arbeid; een van hen zou later zelfs getuigen: 'geestelijk had ik een prachttijd'. Niet allen gedroegen zich overigens voorbeeldig. Ook Bettine Siertsema maakt bij haar analyse van het lot van Nederlandse predikanten in Duitse gevangenschap

gebruik van de schriftelijke getuigenissen van overlevenden. Dat geeft natuurlijk een lichte vertekening. Alle acht gevangen predikanten in Bergen-Belsen kwamen om; in Neuengamme kwamen elf van de veertien om.

Vier andere bijdragen zijn feitelijk casestudy's. Het verhaal van de Duitse, joodse (hulp)predikant Max Enker, eerst in de 'gedoopenbarak' in Westerbork en daarna – evenals zijn van origine Poolse collega

S.P. Tabaksblatt – in Theresienstadt, is zorgvuldig en indrukwekkend beschreven door Frits Broeyer. Enker en Tabaksblatt overleefden de oorlog, tenminste twee andere joodse predikanten werden vermoord: A.M.J. Rottenberg in Buchenwald en J.W.B. Cohen in Dachau. Enker zou na de oorlog predikant worden, doch op latere leeftijd teleurgesteld terugkeren naar het jodendom. De korte biografieën van de omgekomen Johannes Kapteyn, Gerrit Plantagie en Bastiaan Jan Ader maken enerzijds duidelijk hoe deze mannen gelovig stand wisten te houden en anderzijds hoe groot de gevolgen voor hun gezinnen zouden zijn, ook naderhand.

Interessant is ook Van Klinkens analyse van een reeks brochures waarin 29 omgekomen predikanten werden herdacht door collega's. Deze reeks, door uitgeverij Kirchner in Amsterdam tussen 1945 en 1951 geïnitieerd als VDM- (*Verbi Divini Minister*) reeks, bevat korte (theologische) portretten. Van Klinken gaat met name op twee vragen in: hoe werden deze predikanten direct na de oorlog herdacht en, zijn er theologische verschillen waar te nemen in de wijze van herdenken? Op welke wijze had God te maken met hun bittere lot? Kon wel gezegd worden, dat hun dood een beschikking Gods was? Was hun dood ook te zien als een dienst aan het vaderland? Mocht nog ruimte overblijven voor radeloosheid? In vergelijking met deze vroege VDM-serie zouden

NIEUWSTE TIJD

Martelaars, getuigen of slachtoffers?

George Harinck en Gert van Klinken ed., Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering (Meinema; Zoetermeer 2011) 208 p., tbl., €18,50 ISBN 9789021143125

latere biografieën, ook uit de kring van de familie, beslist genuanceerder zijn.

Twee bijdragen passen niet geheel in het raamwerk van deze bundel; de thematiek van beide zou afzonderlijke bundels rechtvaardigen. Kristine Groenhart beschrijft hoe het Ernst de Vreede en Wolter Smit, beiden predikant van de Indische Kerk, verging in Japanse interneringskampen in Noord-Sumatra. Omdat de bredere context van het lot en de rol van (zendings-)predikanten in de Japanse tijd nauwelijks geschetst wordt, blijft dit artikel enigszins onbevredigend. Er zijn vele egodocumenten en andere studies op dit gebied verschenen en een meer diepgaande analyse daarvan – eventueel volgens de lijnen in de onderhavige bundel uitgezet – zou wenselijk zijn.

Dat geldt *mutatis mutandis* voor het op zichzelf belangwekkende artikel over de ‘foute’ ex-predikant H.W. van der Vaart Smit die van 1945 tot 1954 in interneringskampen zat en daar een geruchtmakende brochure schreef over de martelingen en vernederingen die de gedetineerden moesten ondergaan. Van der Vaart

Smit had als NSB’er van 1936 tot 1938 nota bene zitting genomen in het (protestantse) Nederlandsche Comité voor zogenaamde niet-Arische vluchtelingen en zat, zoals te denken valt, het bestuur daarvan in de weg. Tijdens de oorlog nam hij binnen de NSB een prominente plaats in. Ook hier geldt, dat een breder onderzoek naar de motieven en handelswijze van NSB-predikanten en hun aantallen wenselijk is. In vrijwel alle kerken waren ze aanwezig; hun theologische en ideologische denkbelden toonden soms forse verschillen. Te verwijzen valt onder andere naar studies van Harmjan Dam over de NSB en de kerken (1986) en Henk Tijssen over de Leidse predikant Boissevain (2009). Deze schaduwzijde van het kerkelijke leven in de bezettingstijd vormt een wezenlijk facet van de Nederlandse kerkgeschiedenis en de beschrijving ervan kan bijdragen tot een proces van *healing memories* dat ook in kerkelijke kringen nog niet is afgesloten.

Alle G. Hoekema

Theoloog te Haarlem, Doopsgezind Seminarium

‘Op de vlakte van Buchenwald valt de stilte van “Auschwitz” samen met de “metafysische” stilte van het sublieme. De vraag is alleen of je die stiltes met elkaar mag verbinden. Het is het dilemma tussen ethiek en esthetiek, tussen de onrechtvaardigheid die zich hier heeft afgespeeld en de macabere schoonheid van de vlakte. De vlakte die doet denken aan schilderijen van Kiefer’ (p.206).

Deze scherpe observatie tekent het boek *Voormalige concentratiekampen* – een bewerkte uitgave van het promotieonderzoek dat cultuurhistoricus en beeldend kunstenaar Roel Hijink in 2010 verdedigde aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn doctoraalscriptie getiteld ‘De reconstructie van de leegte. De representatie van de Holocaust in Duitse monumenten’ (1998, UvA) vormt de katalysator van dit vervolgonderzoek, dat bovendien werd voorafgegaan door een tweede bezoek aan voormalig concentratiekamp Buchenwald, waar Hijink getroffen werd door de grauwe en grijze lege vlakte. De leegte in Buchenwald – gemarkeerd door de funderingsresten van

NIEUWSTE TIJD

Lege vlakten

Roel Hijink, Voormalige concentratiekampen. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland (Verloren; Hilversum 2011) 358 p., ill., €29,- ISBN 9789087042660

het kamp – deed de auteur denken aan de leegte van het voormalige doorgangskamp Westerbork, die werd ‘overschaduwd’ door een lieflijk groen landschap. Hoe deze lege vlakten te interpreteren, vraagt Hijink zich na het bezoek aan deze plaatsen af. ‘Moest ik ze zien als de laatste restanten van concentratiekampen

waar de natuur vrij spel had gekregen, als ruïnes waar de geschiedenis bijna tastbaar werd, of waren de ruïnevelen gecreëerde monumenten, bedacht door vormgevers en opgericht door mensen met een boodschap?’ (p.11).

‘Monumentalisering’: onder deze noemer beschrijft Hijink het proces waarin de publieke herinnering aan de Duitse concentratiekampen in Nederland op hun historische locatie vorm heeft gekregen. Hierin onderscheidt hij drie fasen, respectievelijk die van het ‘herdenken en verdringen’ (1945-1970), van de ‘herontdekking van het kamp’ (1970-1985) en ten slotte die van ‘een herstelde herinnering’ (1985-heden). Deze fasen lopen parallel in drie van de vijf concentratiekampen die Hijink onderzocht heeft, en die alle drie op den duur zijn verworpen tot nationale herinneringscentra: de kampen Vught,

Westerbork en Amersfoort. In de eerste periode na de oorlog worden op deze voormalige kampterreinen nationale gedenktekens opgericht, ter nagedachtenis aan de geëxecuteerde gevangenen. De kampen zelf worden hergebruikt voor andere doeleinden, of afgebroken. Op het moment dat de kampen bedreigd worden met de sloop, wordt in fase twee geprobeerd zoveel mogelijk tastbare overblijfselen van het kamp te behouden als herinnering. Veel meer dan resten en sporen zijn in deze tijd niet meer traceerbaar. De plannen en ideeën die in deze jaren ontstaan voor een herinrichting van de kampen, worden in de derde en laatste fase daadwerkelijk uitgevoerd. Herdenkingscentra verrijzen op de voormalige kampterreinen, die steeds meer het karakter krijgen van professionele en geïnstitutionaliseerde herdenkingsmusea. De in beginsel ‘vergeten kampen’, worden (her)ingericht als historische plekken.

Hijink laat zich in zijn analyse van deze ‘herinneringsdynamiek’ leiden door de betekenis die schuil gaat achter de vormgeving van de monumenten die zijn opgericht op de diverse kampterreinen, evenals door de verhalen die gepresenteerd worden in de herinneringscentra aldaar. Het gedenkteken, de plek en de herinnering vormen dientengevolge de drie substantiële delen waaruit het onderzoek van Hijink is opgebouwd. De auteur toont aan dat kampmonumenten zich hebben ontwikkeld van traditionele gedenktekens tot ‘environments’. Opvallend in dit verband is de uitspraak van James Young, Amerikaans Holocaust-onderzoeker, waaraan Hijink refereert: ‘De plaatsen van vernietiging [...] hebben op zichzelf geen waarde, alleen de wil om te herdenken geeft deze ‘ruïnes’ betekenis’ (p. 20).

Met dit idee onderschrijft Hijink de voor de hand liggende stellingname dat betekenissen noch functies van gedenktekens gefixeerd zijn. Tekens van herinnering – de monumenten, de voormalige kampterreinen en de herinneringsmusea – ontstaan in wisselwerking met maatschappelijke veranderingen, politieke idealen en culturele waarden. Als zodanig zijn deze plaatsen, in hun weergave van het historisch bewustzijn van de samenleving, voortdurend aan verandering onderhevig. De vooronderstelling van Hijink dat een gedenkteken alleen te definiëren is aan de hand van de functie die het in de openbaarheid wordt toegedicht, valt te betwisten. Hijink gaat hier wellicht te snel voorbij aan zijn eigen intuïtie – zoals indirect verwoord bij aanvang van zijn boek – dat de voormalige kampen wel degelijk aan de hand van het

eigen object te definiëren zijn: aan de lege vlakten die hen intrinsiek betekenis geven.

Een ‘topografie van de verschrikking’ is per definitie een ‘topografie van afwezigheid’ (vgl. Borgman en Hoeven, *Sporen van afwezigheid*, 2011). Kampen ontleenen in die zin waarde aan de leegte die ze markeren, en aan het verlies en het gemis dat ze in deze vormgeving presenteren. Hijink geeft deze gedachte, in verwijzing naar de hedendaagse inrichting van kamp Westerbork en nadrukkelijk als onderdeel van het monumentaliseringsproces, vrij spel in een van de paragrafen in zijn boek getiteld ‘De presentatie van het onrepresenteerbare’ (pp.130-132). Het ontbreken van taal en beelden om het onzegbare en onvoorstelbare tot uitdrukking te brengen, werkt Hijink vervolgens uit in een interessant en poëtisch geschreven hoofdstuk over de reconstructie van de leegte (pp.193-216). Hier beschrijft hij de inrichting van de kampterreinen als lege vlakten met verstilde sporen. Resten, ruïnes of de plek zelf kunnen wel degelijk dragers zijn van betekenis, maar zijn principieel geconstrueerd. In Westerbork spreekt men in dit verband over ‘Sprekend terrein’ (p.197). De lege vlakten verlangen een transformatie tot een gedenklek – ‘een moeizaam proces’, zo omschrijft Hijink. ‘De leegte lijkt een bevredigende manier om de gruwel zichtbaar en voelbaar te maken, maar zij draagt ook een gevaar met zich mee. De leegte vraagt om ingevuld te worden’ (p.214).

De geschiedenis van de omgang met de kampen lijkt het te winnen van de geschiedenis die er heeft plaatsgevonden. En dus pleit Hijink voor de inzet van verhalen van overlevenden in musea en herinneringscentra, om de ervaring van leegte te sturen. ‘Alleen de romantische stilte van ruïnes en leegte is niet genoeg’, aldus Hijink (p.216). De interessante vraag hoe ver de inscenering van kampgeschiedenis gaan kan, is er een die Hijink tot besluit van zijn boek bezighoudt. *Voormalige concentratiekampen* is daarmee een studie die, zoals het goed onderzoek betaamt, evenzeer essentiële vragen oproept als beantwoordt. Zo verhaalt Hijink in een interview met het Reformatorisch Dagblad (d.d. 26 januari 2012): ‘De laatste keer dat ik in Auschwitz was, was men bezig de betonnen palen van de omheining opnieuw op te metseten. Op zo’n moment komt in je op: In hoeverre is dit hekk nu nog authentiek?’.

Liesbeth Hoeven
Tilburg University

Heeft mensenrechtenpolitiek zin? Dat is de vraag die vrijwel elke studie over de beroemde Slotakte van Helsinki (1975) domineert. In die internationale overeenkomst, gesloten in het kader van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE), verplichtten de Sovjet-Unie en haar bondgenoten zich om in ruil voor economische samenwerking en erkenning van de naoorlogse grenzen basale mensenrechten te respecteren en dat periodiek te laten toetsen. Het was het startsein voor een uniek samenspel van mensenrechtengroeperingen in de communistische landen, sympathiserende NGO's in het Westen en westerse regeringen die tijdens de vervolgconferenties van Helsinki hun communistische gesprekspartners consequent op mensenrechtenschendingen begonnen aan te spreken.

Sarah Snyder, docente internationale betrekkingen aan het University College London, schreef een proefschrift over dit netwerk, dat nu in een bewerkte versie als handelseditie is verschenen. Daarin borduurt zij voort op het bekende boek *The Helsinki effect* van de Amerikaanse politicoloog Daniel Thomas, die in 'Helsinki' een belangrijke factor in de ondergang van het communisme ziet. Volgens Thomas waren niet Reagans *Star Wars* of de economische problemen van het Sovjetblok doorslaggevend, maar hadden de communistische staten hun eigen legitimiteit beslissend ondermijnd door in Helsinki akkoord te gaan met internationale mensenrechtennormen.

In het spoor van Thomas' werk biedt Snyder in acht hoofdstukken een uitgebreide historische reconstructie van hoe mensenrechten na 'Helsinki' een kernthema werden in de Oost-Westrelaties. De sterke kant van haar boek is de bespreking van de Amerikaanse rol in dit verhaal. Snyder laat zien hoe de Verenigde Staten aanvankelijk koeltjes reageerden op de Slotakte, die niet meer zou zijn dan een bevestiging van de geopolitieke status quo in Europa, maar dankzij de inspanningen van politici als Millicent Fenwick doordrongen raakten van de kansen die 'Helsinki' bood. Een sleutelrol in deze omslag was weggelegd voor de door Fenwick geïnitieerde Helsinki-Commissie, waarin leden van het Amerikaanse Congres zaten maar ook overheidsfunctionarissen. Deze commissie functioneerde als scharnierpunt tussen de Amerikaanse regering en NGO's als *Helsinki Watch*, de

organisatie die gedetailleerde rapportages over mensenrechtenschendingen in het Oostblok samenstelde en erg bedreven was in het genereren van media-aandacht voor dissidenten als Joeri Orlov. Zo ontstond een soepel functionerende informatie- en beleidsketen, die ervoor zorgde dat Amerikaanse functionarissen tot in detail op de hoogte waren van de lotgevallen van dissidenten in het Oostblok. Dat gold ook voor de presidenten Jimmy Carter en Ronald Reagan, die er beiden na enige aarzeling van overtuigd raakten dat het OVSE-proces een uitstekend platform bood om de Sovjet-Unie aan te

spreken op de vervolging van andersdenkenden. Zij bleken bereid om mensenrechtenschendingen openlijk en veel concreter dan tot dan toe gebruikelijk te benoemen, wat er tot frustratie van de Sovjets voor zorgde dat 'Helsinki' geleidelijk aan synoniem werd met 'mensenrechten'.

Snyder is in haar element als het om 'hoge' politiek gaat, maar ze is

veel minder thuis in de finesses van het kleurrijke spectrum aan NGO's, vredesgroepen en mensenrechtenbewegingen dat zich aan weerszijden van het IJzeren Gordijn op 'Helsinki' beriep. Ze laat bijvoorbeeld onvermeld dat nogal wat dissidenten tegenstrijdige gevoelens hadden bij het Amerikaanse tromgeroffel dat vooral onder Reagan te horen viel. Dat waren niet alleen voormalige communisten die in de oppositie waren beland, maar ook liberale dissidenten als Václav Havel, die later als Tsjechische president nog een hoge onderscheiding aan Reagan zou toekennen. Havel was dankbaar voor de toenemende betrokkenheid van westerse politici bij het lot van politiek vervolgd in het Oostblok, maar kon zich ook storen aan de bevoogdende toon van sommige westerse steunbetuigingen. Bovendien betwijfelde hij net als veel andere dissidenten of de 'grote' politiek nog wel een oplossing kon bieden voor de Oost-Westspanningen. Snyder lijkt deze antipolitieke sentimenten, die bijvoorbeeld naar boven kwamen in de leuze 'Helsinki van onderop', niet te onderkennen. Meer oog voor zulke ambivalentie had een rijker boek opgeleverd.

Een fundamentele gebrek van Snyders boek is dat zij uiteindelijk weinig substantieels te zeggen heeft over de invloed van 'Helsinki' op het einde van de Koude Oorlog. Met haar conclusie dat het Helsinki-proces 'een factor' (p.217) was in de ontmanteling van het communisme

NIEUWSTE TIJD

'Helsinki' van bovenaf

Sarah B. Snyder, Human rights activism and the end of the Cold War. A transnational history of the Helsinki Network (Cambridge University Press; Cambridge 2011) 304 p., ill., €76,90 ISBN 9781107001053

kan men het moeilijk oneens zijn, maar erg verhelderend is die niet. Hier wreekt zich dat Snyder relatief weinig aandacht besteedt aan het besluitvormingsproces onder Gorbatsjov, want daar ligt de sleutel tot de aardverschuivingen van 1989 en daarna. De ondergang van de Sovjet-Unie en haar Europese satellietstaten is vaak onvermijdelijk genoemd, maar landen als Noord-Korea, Iran en Wit-Rusland laten zien dat ook dictaturen die al vele malen zijn doodverklaard bijzonder taai kunnen zijn, alle internationale kritiek op hun mensenrechtenbeleid ten spijt. Gorbatsjov zette politieke hervormingen in gang die de grotendeels vreedzame demontage

van het Sovjetrijk mogelijk maakten. Dat verhaal is al vaak verteld, maar ook bij Snyder blijft het onduidelijk wat voor rol internationale druk en de in het spoor van 'Helsinki' ontstane mensenrechtenbeweging precies bij deze koerswijziging gespeeld hebben. Zo is haar boek een waardevolle en goed geschreven reconstructie van vooral de Amerikaanse kant van het Helsinki-netwerk, maar laat het zeker wat betreft de betekenis van dat netwerk nog vele vragen onbeantwoord.

Filip Bloem

Historicus te Amsterdam

Vanwege het tweehonderdjarig bestaan van onze moderne rechterlijke organisatie is een soort denkboek verschenen onder redactie van Maarten W. van Boven en Paul Brood, beiden afkomstig uit de archiefwereld. Het is geen louter geschiedkundig werk geworden, maar veeleer een boek vol wetenswaardig-

heden rondom de persoon van de rechter. Hij staat in het boek centraal. De titel luidt dan ook niet *Tweehonderd jaar rechtspraak*, maar *Tweehonderd jaar rechters*. Elf 'ervaren' auteurs hebben elf opstellen geschreven van uiteenlopende aard en kwaliteit. Verschillenden van hen konden putten uit eigen onderzoek. Zo had L.E. de Groot-van Leeuwen haar dissertatie uit 1991 over de samenstelling van de rechterlijke macht tot haar beschikking, kon A.M.P. Gaakeer beschikken over haar boek *De waarde van het woord*, kon C.J.H. Jansen zijn studie over de Hoge Raad in de Tweede Wereldoorlog raadplegen en bouwde Van Boven voort op zijn proefschrift over de geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de Bataafse en Franse tijd. Bij lezing van deze hoofdstukken voelt men dat de schrijvers in hun onderwerp thuis zijn. Dat het geen louter geschiedkundig werk is geworden blijkt ook uit de beschrijving van de ontwikkelingen van de recente tijd en de visies op de toekomst die in verschillende opstellen geboden worden. Eigenlijk zijn de opstellen van Van Boven en Jansen de meest historische in die zin dat zij zich beperken tot een strikt afgebakende tijd: 1810-1813 en de Tweede Wereldoorlog. De andere artikelen zijn meer overzichtsartikelen die uitlopen in heden en toekomst. Zo

NIEUWSTE TIJD

Tweehonderd jaar rechters

Maarten W. van Boven en Paul Brood ed., Tweehonderd jaar rechters (Verloren; Hilversum 2011) 242 p., ill., tbl., €39,- ISBN 9789087042479

eindigt A. Hammerstein zijn bijdrage, 'Van individuele magistraat naar een hechte rechterlijke macht', met een achttal algemene observaties over de problemen waarmee de rechtspraak nu en in de komende tijd te maken krijgt. Het debat over de deelname van leken aan de rechtspraak, waaraan Jansen een tweede hoofdstuk wijdt, wordt vanuit een historische

achtergrond in een toekomstperspectief geplaatst. Ook in het laatste, bespiegelende opstel van A.M. Hol, 'Tussen heteronomie en autonomie', valt de aandacht voor het verleden in het niet bij de overpeinzingen over de huidige staat van de rechtspraak.

Tussen de beschouwende artikelen in is een hoofdstuk gewijd aan een vergelijkend onderzoek naar de herkomst en loopbaan van rechters uit de rechtbanken van Zwolle en Rotterdam. De twee steden zijn waarschijnlijk gekozen om de tegenstelling (en overeenkomst) aan te tonen tussen een typisch provinciale en een grootste-deelijke rechtbank. Zoals dat in dit soort onderzoeken gebruikelijk is wordt veel betoogd op grond van statistisch cijfermateriaal. Dan kan men bijvoorbeeld lezen dat van de Rotterdamse rechters 65 procent in Leiden studeerde, 13 procent in Utrecht, 8 procent in Groningen en hetzelfde percentage aan de GU (UvA), 3 procent in Nijmegen en 2 procent aan de VU. Opvallend (of wellicht niet opvallend) is dat de conclusies die uit deze getallen worden getrokken naadloos aansluiten bij de bevindingen in de algemene artikelen van De Groot-van Leeuwen, ('Een vervaagd groepsportret') en Jansen ('Het corps doorbroken').

Voor de lezers die willen weten wat de rechters doen als ze hun ietwat geïsoleerde positie van rechterlijke magistraat verlaten is er het deel genaamd 'De rechters in de samenleving'. Dit bestaat uit drie opstellen die gaan over rechters in de politiek, rechters in de niet-juridische literatuur en de vertellende rechter. Brood beschrijft hoe gewoon het in de negentiende eeuw was om als (lagere) rechter aan het politieke leven deel te nemen en welke discussies die deelname nu uitlokt in het licht van de leer van de machtscheiding. Gaakeer begint haar opstel over de rechterlijke macht in de literatuur met een diepgravende analyse van de 'funderende bijdrage' die de literatuur aan het recht kan leveren. Zij laat zich daarbij inspireren door de Amerikaanse stroming met de naam *Law in literature*, die men moet onderscheiden van *Law and literature* en *Law as literature*. Deze 'wetenschappelijke' toon wordt voortgezet in het opstel – dat bestaat uit aardige voorbeelden uit de werken van onder anderen Bilderdijk, Herzberg, Van der Heijden, Hermans, Keuls en vele anderen. Zo wordt na de theoretische beschouwingen de rechterlijke macht in de Nederlandse literatuur geïntroduceerd onder het kopje 'de nadere invalshoek voor en verdere afbakening van de analyse'. Men ziet dat Gaakeer haar taak serieus heeft genomen. Wellicht past bij haar benadering ook de volledigheidstrang die zij op het einde van haar opstel tentoonspreidt. In rap tempo en zonder verband wordt 'voor wie meer wil' een lijst van titels en schrijvers opgesomd. J.D.A. den Tonkelaar schrijft 'De rechter vertelt'. Die titel is enigszins misleidend. Men verwacht dan verhalen van vertellende rechters in de trant van grootmoeder vertelt, of zelfs rechters die als literator werkzaam zijn. Die ko-

men ook wel aan bod (Erens, Francois, Van Vierssen Trip etcetera) maar bij lezing blijkt het toch meer te gaan om bijdragen aan feestbundels, afscheids- en installatieredes, artikelen in juridische tijdschriften enzovoorts. Zelfs de naoorlogse verdedigingsrede van N.C.M.A. van den Dries wordt onder de 'vertelling' geschaard.

Ten slotte de portretten. Iedere schrijver heeft een 'portret' van een bekende rechter voor zijn of haar rekening genomen. Het idee korte biografieën te maken blijkt een voltreffer. De portretten zijn de krenten in de pap. Meer nog dan in de beschouwingen komt men in de portretten in aanraking met de verschillende persoonlijkheden van de rechters. Daardoor beantwoorden zij nog het meest aan het doel van de bundel dat uit de titel blijkt: tweehonderd jaar *rechters*. Ook hier valt op dat de keuze niet of nauwelijks in het verleden is gezocht. Van Maanen, Oldenhuis Gratama en Eijssell (1837-1921) dateren uit de negentiende eeuw, maar alle anderen hebben nog maar net afscheid genomen van hun beroep en van het leven. Ze werden door de levende generatie van juristen nog persoonlijk gekend: Langemeijer stierf in 1990, Schenk in 1992, Pos in 2000 en Ras en Asscher in 2008. De onkreukbare en rechtzinnige kinderrechter De Bie (gestorven in 1955) staat als enige in het midden van de tweehonderd jaar. De portretten laten opnieuw zien dat de bundel meer is dan een historisch werk. *Tweehonderd jaar rechters* is een boek waarin iedere lezer iets van zijn gading kan vinden.

J.H.A. Lokin

Rijksuniversiteit Groningen

